

նակ լեզուն, իրեն օրինակով՝ բարձրացնելով անոր վարկը եւ գրական լեզու դարձնելով»²³ :

Հ. Բարսեղ Սարգիսեան՝ ուսումնասիրելով Մխիթարեաններու երկհարկւրամեայ գրական զործունէութեան ցայտուն կէտերը, ընդարձակ մենագրութեան մը մէջ՝ առանձին գլուխ մը նուիրած է Մխիթարի աշխարհաբարին, եւ վերլուծելով անոր տպագիր ու ձեռագիր քերականութիւնները՝ այսպէս կ'եզրակացնէ. «ԺԼ. դարու երկրորդ քառորդին՝ Մխիթար կ'ըլլար առաջին կարգաւորողն, հիմնողն ու տարածողը արեւմտահայ աշխարհաբարին՝ մամուլի ձեռքով»²⁴ :

Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, հին շրջանէն, առաւելագոյն չափով դրաղողն է՝ Մխիթար Արքայօր աշխարհաբարի քերականութեան վերլուծումով :

ՆՈՐ ԼՈՅՍԵՐ

Հայ լեզուաբանութեան պատմութեան նուիրուած հմտալից հատորի մը մէջ, Է. Աղայեան հիանալիօրէն համադրած է Մխիթարի հսկայ վաստակն ու գերը, մեծապէս արժէքաւոր նկատելով «Դուռն քերականութեան» գրքոյկը՝ թէ՛ որպէս աշխարհաբարի անդրանիկ քերականութիւն, եւ թէ՛ որպէս հայ լեզուի պատմութեան կենդանի մէկ վիշտ, որ լի է բաղմամբիւ նրբազնին նկատողութիւններով՝ հընչաբանական, ձեւաբանական ու շարահիւսական տեսանկիւններէ գիտուած : Իսկ երբ Մխիթարի բոլոր գործը նկատի կ'առնէ, Աղայեան առանց վարանելու կը համարձակի յայտարարել՝ թէ «Մխիթար Սեբաստացին իրեն նախորդող ամբողջ շրջանի գաղաթն է հանդիսանում . իր քերականութիւններով ու յատկապէս քառարանով՝ նա մի կողմից փակում է հին շրջանը... եւ միւս կողմից բացում է մի նոր շրջան՝ գիտական լեզուաբանութեան երախայրիքի շրջանը»²⁵ : Թերեւս մենք կարող ենք յատկապէս աշխարհաբարի քերականութիւնը նկատել որպէս նոր շրջանի արշալոյսը :

Մխիթար Արքայօր աշխարհաբարի քերականութեան հարցերով դրաղած են վերջերս՝ Հրանդ Ն. Թորոսեան²⁶, Տիգրան Ս. Շահբազ-

23. Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՐՈՍԵԱՆ, վարք Մխիթարայ Արքայի, տպ. Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1901, էջ 421-422 (Բ. տպ. անդ, 1932, էջ 351-352) :

24. Հ. ԲԱՐՍԵԼ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, երկհարկւրամեայ գրականական գործունէութիւն եւ նշանաւոր գործիչներ Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան : Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1905, էջ 121-131, մէջբերութիւնը՝ էջ 131 :

25. ԷԴՈՒԱՐԴ Բ. ԱՂԱՅԵԱՆ, Հայ լեզուաբանութեան պատմութիւն (Սկզբից մինչեւ մեր օրերը), Ա. հատոր : Երեւան, Պետ. Հմլս. Հրատ. 1958, էջ 120-131, յատկապէս՝ էջ 123 եւ 131 :

26. Արեւմտահայ աշխարհաբարի ծագումը եւ զարգացումը, Պոսթըն, տպ. «Պայքար», 1961, էջ 140, յատկապէս՝ էջ 34-37 :

եան²⁷, Վանուհի Լ. Աճմեան²⁸ եւ Ռաֆայէլ Ա. Իշխանեան²⁹, դնահատանքի տողեր նուիրելով Մխիթարի՝ որպէս առաջամարտիկ ու զիտակից կազմակերպիչ արեւմտահայ գրական լեզուին :

Նոր շրջանէն՝ Վ. Լ. Աճմեանն է որ առաւելապէս դրաղած է Մխիթար Արքայի աշխարհաբարի քերականութեան բաղմամբական խնդիրներով, եւ մանրամասն վերլուծումով խորապէս պրպտած է անոր լեզուական երեւոյթները, բարբառային ու հնչիւնաբանական հարցերը, ուղղագրական ձեւերը :

Ներկայ մեր ուսումնասիրութեան համար, վերոյիշեալ աշխատութիւններէն դատ, ձեռքի տակ ունեցած ենք՝ Ս. Ղազարի դիւանէն՝ թղթակցութիւններու ծրարներ, յատկապէս՝ 1720-1727ի շրջանէն, ուր յաճախ կը խօսուի Մխիթար Արքայօր աշխարհաբարի քերականութեան մասին, անոր պատրաստութեան օրերուն :

Իսկ Մխիթարի ձեռագիր հատորներու առանձնական հաւաքածոյն՝ մեր քննութեան առարկայ պիտի ընենք Ղազարապէս «Դուռն քերականութեան» գրքոյկին հայերէն բնագիրը (1726ին շարադրուած), եւ յատկապէս անոր շարունակութիւնը կազմող թանկարժէք երկրորդ մասը, ցարդ բոլորովին անտիպ, որ աշխարհաբարի բաղմամբիւ առաջացեալ հարցեր ու նոյնիսկ շարահիւսական խնդիրներ կը բովանդակէ :

Այս բոլորին քննութեան կողքին՝ Մխիթարի ծննդեան 300ամեակին առթիւ՝ պիտի փափաքէինք հրատարակել անտիպ այդ բնական լեզուի մեր լեզուի պատմութեան մասնագէտներու ուղղութեան յանձնելով վերածնունդի այս մեծ վաստակաւորին արդիւնաշատ ձեռնարկները՝ ի նպաստ արեւմտահայ գրական աշխարհաբարի կազմաւորման³⁰ :

27. Արեւմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, Երեւան, ՀայկաՏրատ, 1963, էջ 212, յատկապէս՝ էջ 76-80 : «Բազմակէտ» կատարած մեր մէջբերումը (տե՛ս վերեւ, ծանօթ. թիւ 21), Տ. Շահբազեան կը վերագրէ Այսրենեանի, առանց անդրադառնալու՝ թէ Այսրենեանն ինք յայտնապէս կ'ակնարկէ «Բազմակէտ»ին (տե՛ս վերեւ ծանօթ. թիւ 22) :

28. Գրական արեւմտահայերէնի ձեւաւորումը, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ. Հրատ. 1971, էջ 294, յատկապէս՝ էջ 23-25, 38-52 :

29. Արեւելահայ բանաստեղծութեան լեզուի պատմութիւն, Երեւան, Պետ. Հմլս. Հրատ. 1978, էջ 428, յատկապէս՝ էջ 19-21, 90-91, 133 :

30. Հ. ՆԵՐՍԷԱ ՎՐԳ. Արեւմտահայ եւ մեծապէս դնահատելով Մխիթարի աշխատանքը՝ աշխարհաբարի կազմաւորման մէջ, 1949ի Յոբելեանին առթիւ իր խորհրդածութիւնները վր փակէր մաղթելով որ «մասնաւոր ուսումնասիրութիւն մը նուիրուէր անոր՝ ի նպաստ արդի հայերէնի պատմութեան» (տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», ԿԳ. [1949], թ. 4-12, Մխիթար - Տոմարի, էջ 432) : Նոյն օրերուն՝ «Բազմակէտ»ի խմբագրութիւնն ալ ծրարած էր նման աշխատանք մը, որ կամէք անկախ պատճառներով՝ ցարդ մնացած էր անգործադրելի (տե՛ս «Բազմակէտ», ձե՛. [1949], թ. 7-12, էջ 478) :

ԴԻԴԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

1.— Որքան ծանօթ է մեզի, 1720 թուականին է առաջին նամակը՝ ուր ակնարկ կայ Մխիթար Աբրահամ աշխարհաբարի քերականութեան մասին³¹։ Էնկիւրիէն աղնուաղարմ Գրիգոր Զէլէպի՝ Հ. Փիլիպպոս Մարտիրոսեանի միջոցով՝ կը խնդրէ Մխիթար Աբրահամէ, որ շուտով կատարէ իր խոստումը՝ «Հայէվար եւ տաճկէվար» քերականութիւն մը գրելու, փութով տակ տայ դայն եւ 300 օրինակ էնկիւրի գրկէ, ընդառաջելու համար շատերու բուռն բաղձանքին։ Ծախսերը՝ իրենց վրայ։ Կ'եղրակացենք՝ թէ 1720ի ընթացքին, ու թերեւս աւելի ալ առաջ, արդէն խօսքեր չըլած են յիշեալ հարցի մասին, ու Մխիթար յանձնառու եղած է փոքրիկ քերականութիւն մը յօրինելու, «Հայէվար ու տաճկէվար»։

2.— Աւելի քան տարի մը ետք, հաւանօրէն 1722ի սկիզբները, Մխիթար Աբրահայր՝ էնկիւրիի հաւատացեալներուն ուղղած նամակի մը մէջ՝ յետ դովելու անոնց բարի փափաքը, կը խոստանայ ժամանակ դտնել եւ յօրինել վերոյիշեալ քերականութիւնը։ Մխիթար այդ առիթով կը յայտարարէ՝ թէ պատրաստ է սիրայօժար ծառայելու իրենց, իր բոլոր աշակերտներով միասին, ու ջերմօրէն կը տենչայ որ հայ լեզուն տարածուի անոնց մէջ³²։

31.— Առաջակայ ոմն եղրայ[ը] աղնուաղարմ, որ կոչի Գրիգոր Զէլէպի, խնդրէ... նաեւ գրեականութիւնն՝ զոր խոստացեալ է ձեր, հայէվար եւ տաճկէվար. որքան եւ փող դնայ՝ պատրաստ եմք վճարել, ում եւ հրամայիցէք տալ, եւ յորժամ, ասնն. այսպէս չինել եւ ստամբան տալ 300ի չափ։ Կարի աղաչեն, նաեւ ես աղաչեմ, եթէ հնար է, զի խիստ բաղձան հայերէն ուսանիլ» (Հ. Փիլիպպոս Մարտիրոսեան՝ էնկիւրիէն, 5 Դեկտ. 1720ին, առ Մխիթար Աբրայր՝ ի վենետիկ. Դիւան Ս. Ղազարու, տուփ քիւ 318)։ Հ. Փիլիպպոս Մարտիրոսեան, Եւդոկիացի (1683-1766), Մխիթարի առաջին աշակերտներէն է։

32.— «Լուայ թէ կարօտիք ուսման հայէվար լեզուի, եւ բաղձաք ունել զիրք ինչ՝ որով կարիցէք ուսանիլ. վասն որոյ ջանամ գտանել ժամանակ՝ զի չինցից վասն ձեր զգրքուկ մի, եւ տակ տուեալ՝ յղեցից առ ձեզ, զի ուսանիցիք։ Քանզի նաեւ ես յոյժ բաղձամ զի հայ լեզուն տարածեսցի ի միջի ձերում։ Եւ զի պատրաստ եմ, հանդերձ բնաւիւք աշակերտօք իմովք, ծառայել ձեզ՝ ի համայնս պիտաւորութիւնս ձեր» (Մխիթար Աբրահայր՝ վենետիկէն, 1721/1722 թուականներուն, զառ հաւատացեալս Դադարտիոյ. «Նամակամի... Մխիթարայ Աբրայրի, Ա. հտ. վենետիկ - Ս. Ղազար 1061, թ. 127, էջ 235-236, տող՝ 38-44)։ Այս նամակին ճշգրիտ թուականն ըլլալու է՝ 1722 Յունուար 5, եւ էնկիւրի հասած է նոյն տարուան Մայիս 10ին, ըստ վկայութեան էնկիւրի Տիրացու Սահակ Պատկերահանի (տե՛ս ասոր նամակը՝ էնկիւրիէն, հայատառ տաճկերէն, 1722 Դեկտ. 10/21 թուակիր, առ Մխիթար Աբրահայր՝ ի վենետիկ. Դիւան Ս. Ղազարու, տուփ քիւ 318)։ Տիրացու Սահակի այս նամակին համաձայն, 1722ի Յունուար 5ին, Մխ. Աբ. երեք նամակ գրած է. մէկը՝ էնկիւրիի բոլոր հաւատացեալներուն (Նամակամի, Ա. հտ. թ. 127, էջ 235-236), երկրորդը՝ Գրիգոր Զէլէպիին (Անդ, թ. 132, էջ 243), երրորդը՝ Տիրացու Սահակին (հաւանաբար՝

3.— Միեւնոյն տարուան վերջերը, այն է՝ 1722ի Դեկտ. 10/21ին, էնկիւրիէն, Տիրացու Սահակ Պատկերահան, հայատառ տաճկերէնով գրուած նամակի մը մէջ, յետ յայտարարելու Մխիթար Աբրահամի թէ «կարգալով Ձեր նամակները այնքան ուրախացանք՝ ինչպէս եթէ Ձեր ամենապատիւ Տէրութիւնը տեսած ըլլայինք, իսկ Ձեր գրած խօսքերն ալ Աստուածաշունչի նման ընդունեցանք», յաջորդաբար կը հաղորդէ՝ թէ ուրախութեամբ արդէն իսկ 100 ղուրուշ զրկած են, Պոլսոյ վրայով եւ Հ. Պօղոսի ձեռքով, խոստացուած քերականին տպագրութեան ծախսերուն համար. կը յաւելու թէ գրամը չբաւելու պարագային՝ 40-50 ղուրուշ եւս զրկելու պատրաստ են³³։

4.— Յաջորդ տարուան՝ այն է 1723ի վերջերէն երկու նամակ եւս ունինք Մխիթար Աբրահամէ, երկուքն ալ էնկիւրիի Տիրացու Սահակ Պատկերահանին ուղղուած, ուր աւելի մանրամասնութիւններ կան վերոյիշեալ քերականութեան մասին, որոնք այսպէս կ'ընանք համադրել։

Մխիթար Աբրահայր տակաւին չէ շարադրած կամ չէ աւարտած քերականը, որովհետեւ անդադրում գրադանքներ, եւ ատոնց մէջ՝ Գլխաւորապէս Ս. Ղազարի եկեղեցիին նորոգութիւնները կլանած են իր բոլոր ժամանակը. յետոյ՝ 1723ի գարնան հիւանդացած է, նոյնիւր բոլոր ժամանակը. իսկ անկողին ինկած, ու երկար ժամանակ ուժասպառ մնացած։

Մխիթար կը յուսայ 1723-24ի ձմեռուան ընթացքին, ատեն մը գիշերներն աշխատելով՝ աւարտել աշխարհաբարի քերականութիւնը. իսկ տպագրութեան համար՝ կը խոստանայ յարմարի վենետիկէն տպագրիչ Պր. Սարգիսին հետ, էնկիւրիներէն զրկուած հարիւր ղուրուշը բաւեցնելով՝ 300 օրինակի համար։

Նկատմամբ գրքին չափին, ձեւին ու բովանդակութեան, Մխիթար կը հաղորդէ թէ գոնէ Սաղմոսարանի մը չափ պիտի ըլլայ, պարունակելով «ամենայն պիտանաւորութիւնք լեզուին», եւ քերականութեան կողքին՝ շուրջ 4000 բառ «Հայէվար եւ հանդէպ նոցա տաճկէվար», նաեւ բաղմամբիւ աշխարհաբար խօսակցութիւններ՝ նոյնպէս երկլեզուեան։

Հոսակ՝ Մխիթար բաղձանք կը յայտնէ «թէ այսու գրքով, բայ ի ձէնջ, նաեւ այլոց քաղաքաց մարդկանց բաղում օգտութիւն լինի»

կորսուած, որովհետեւ թիւ 153 եւ 171 նամակները աւելի ուշ թուականի գրուած են, այն է՝ 1723ի վերջերը։

33.— Տիրացու Սահակ Պատկերահան՝ էնկիւրիէն, հայատառ տաճկերէն, 1722 Դեկտ. 10/21ին, առ Մխ. Աբ. ի վենետիկ (Դիւան Ս. Ղազարու, տուփ ք. 318)։ Նամակին բովանդակութիւնը պնդօրէն թարգմանեց Հ. Լեւոն Զէքիեան։ Թիշաւատակուած Հ. Պօղոսը՝ Մխիթարի առաջին աշակերտներէն է, Տայի Սիմոնեան մականունով, Կ. Պոլսեցի (1685-1758), որ այդ օրերուն Կ. Պոլիս կը գտնուէր։

ի հայ բարբառ խօսիլն: Ընդ գրոյս այսմիկ արար գրիստոնէական վարդապետութիւն ինչ ի ռամկական բարբառ, յաղագս աշխարհականաց: Եւ գայն եւս խտ տպագրել, որպէսզի յԱրեւելս ի յԱնկիւրիս եւ յայլ տեղիս առաքեալ՝ սփռեսցի ի յուսումն մանկանց ազգիս մերոյ, ի փառս Քրիստոսի»⁴⁰:

Այս արձանագրութենէն ու նախորդ տուեալներէն կարելի է համադրաբար հետեւցնել՝ թէ Մխիթար Աբբա հայր 1724 եւ 1725 տարիներու ընթացքին է որ պատրաստած է աշխարհաբարի քերականութիւնը, միաբաններու բնակարաններուն եւ նորընծայարանի հըսկայ շէնքին կառուցման տենդոտ աշխատանքներու շրջանին, 1726ին ալ բնադրին բացատրական մասերը թարգմանած է տաճկերէնի, աւելցուցած է բառարանը, եւ տպագրութեան յանձնած՝ նոյն տարուան Դեկտեմբերին:

Նկատելի է նաեւ ժամանակադրին ըսածը էնկիւրցիներուն համար՝ թէ հայերէն խօսիլը շատոնց թողած ու մոռցած էին, ինչ որ մեզի ենթադրել կու տայ՝ թէ թերեւս հարկւրամեակէ մը ի վեր ըստեղծուած էր այդ դժբախտ կացութիւնը:

Իսկ աշխարհաբար Քրիստոնէականին ալ տպագրութիւնը, Քերականութենէն հազիւ 38 օր տարբերութեամբ (1727, Մարտ 7) կու դայ յայտնել Մխիթար Աբբա հօր ծրարդին ընդարձակ հորիզոնը, այսինքն՝ կրօնքի վարդապետութեան հետ՝ հայերէն լեզուի գործնական ծաւալումը ո՛չ միայն էնկիւրի, այլ նաեւ ամբողջ Արեւելքի մէջ եւ այլուր, ինչպէս պիտի դայ հաստատել ինք Մխիթար՝ յաջորդ նամակով⁴¹:

7.— Երկար է յաջորդ նամակը՝ ուր Մխիթար կ'աւետէ Քերականութեան եւ Քրիստոնէականին տպագրութեան աւարտումը: 1727 Մայիս 20 թուակիր այդ նամակին հետ, Վենետիկէն ճամբայ կ'ելլեն գրքերը դէպի Արեւելք, 300 օրինակ առաջինէն եւ 150՝ երկրորդէն:

Նամակին առաջին մասին մէջ, Մխիթար երկար տեղեկութիւններ կը հանդերձէն էնկիւրցիներուն՝ թէ ինչո՞ւ աշխարհաբար շարադրած է Քրիստոնէականը, ըսելով. «զի ամենայն մարդկանց դիւրին լիցի հասկանալ, եւ մանաւանդ՝ մեծագոյն օգուտ վասն ձեր, որպէսզի երբ սկսանիցիք ուսանիլ զլեզու, զնոյն Քրիստոնէական կարդալով՝

40. Հ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՒԴՈՎԻԱՑԻ (ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ), Ժամանակագրութիւն Մխիթարեան Միաբանութեան (Ձեռագիր), մասն Բ. հատոր Բ. էջ 345, սիւնակ՝ ա-բ: «Հաղարացւոց բարբառ» կը կոչէ տաճկերէնը:

41. Նամակին բովանդակութենէն կ'երեւի թէ մեծ եղած ըլլալու է Մխիթարի ուրախութիւնը՝ այս գրքի ինչ հրատարակութեան առթիւ. բայց նոյնքան ալ մեծ՝ մտահոգութիւնը, զայն լաւագոյն կերպով օգտագործել տալու:

առաւել զարդանայցէք խօսիլ զաշխարհաբար լեզուն»⁴²: Ուրեմն, Մխիթար կրօնքի այս դասագիրքը պատրաստած է նաեւ որպէս աշխարհաբարի ընթերցարան, զարգացնելու նպատակով աշխարհաբար լեզուի տիրապետումը՝ խօսակցութեան մէջ: Մխիթար այդ նամակով ջերմ բաղձանք կը յայտնէ որ էնկիւրցիները մեծ ջանք թափեն՝ իրենց բոլոր տղաքներուն ալ հայերէն սորվեցնելու. «ամենից պատանեաց ձերոց ուսուցանել տալ ջանայցէք զհայերէն լեզուն» կը դրէ⁴³: Հուսկ՝ չի վարանիր խոստովանելու թէ չափազանց աշխատած է Քերականութեան պատրաստութեան համար. իսկ տպագրութեան ընթացքին՝ մեծ դժուարութեան հանդիպած է, բազմապատկուած ըլլալով դրաշարին գործը, գրքին շարադրութեան տաճկերէն ըլլալուն հետեւանքով⁴⁴:

Նամակին յաջորդ մասերուն մէջ, Մխիթար գործնական յորդորներ կու տայ՝ նկատմամբ քերականութիւնը սերտելու, բառգիրքը դործածելու եւ լեզուն սորվելու եղանակին, յայտնելով մանկավարժական խորունկ հասկացողութիւն եւ հմուտ դաստիարակի փորձառութիւն, զոր ձեռք ձգած էր իր բազմամեայ դասաւանդութիւններով:

«Ձանալ պարտիք — կը գրէ Մխիթար — նախ սովորիլ զհոլովն անուանց եւ զլծորդութիւն բայից, եւ մինչ զայսուսիկ եւ զայլս մասունս՝ ըստ որում գրեցեալ է՝ լաւ ուսանիք եւ ի միտ առնուք, յայնժամ ի բառգիրքն հայերով՝ զամենայն անուն եւ բայ կարէք հոլովել եւ լծորդել, եւ ըստ կարողութեան ձերոյ՝ ի միտ առնուլ եւ ուսանիլ»⁴⁵:

Ու դարձեալ կը յարէ. «մանաւանդ որդւոց եւ դստերաց ձերոց ջանացէք ուսուցանել, զի նոքա մատղաշք գոլով՝ դիւրաւ կարեն պահել զբառսն ի մտի եւ ուսանիլ, եւ յորժամ փոքր ինչ ուսանին, ջանացէք զի խօսիլ սկսանիցին ընդ միմեանց, զի ունակասցի խօսիլն»⁴⁶:

Նամակին վերջին մասերուն մէջ, զուտ գործնական նպատակներէ առաջնորդուած, Մխիթար կը զգուշացնէ եռանդուն ուսանողները՝ քերականական լուծումներ հետապնդելէ, ծանուցանելով թէ այդպիսի մանրամասնութիւններու համար՝ հարկաւոր է գիտնալ ուրիշ օրէնքներ ալ, որոնք այս դրքին մէջ չեն բացատրուած. հոս՝ Մխի-

42. Մխ. Ար. Վենետիկէն, 1727 Մայիս 20ին, «Ոճա Այվաօղլու տիրացու Գրիգորի եւ տիրացու պատկերահան Սահակի, Ոճա Մինասի եւ այլոց հաւատարմաց», էնկիւրի (Նամակամի, Ա. հտ. թիւ 287, էջ 530-531):

43. Ամդ, էջ 530, տող՝ 20-21:

44. Ամդ, էջ 530, տող՝ 21-24:

45. Ամդ, էջ 530, տող՝ 25-28:

46. Ամդ, էջ 530, տող՝ 28-32:

١ ٢ ٣ ٤ ٥

ቶ ፋላላላ ስላሉ ሆኖ፡

Աշխարհաբառ Լեզուին Հայոց :

**Հարադրեցեալ տաճկականաւ լեզուաւ ,
առ ՚ի յօգուտ այնց հայոց , որք զտաճ-
կական լեզու միայն գիտեն , և
միախաբին ուսանիլ զայնար
հարաւ հայերէնն :**

**Անառատիրութէն Տն Մխիթարայ
վարդապետի Սեբաստացեայ.
Աբբայայր Կոչեցեալ :**

**Եւ այժմիկ տպագրեցեալ՝ ջանքսք նոյնոյ
Վարդապետի :**

Յապ. ՏՇ 1727. Յուլիանի . 29.

ኮ ሂ ኑ ኑ ል ል ል

ԴՏպարանի Անդունի Պռագթի :

**Հրամանաւ Մեծաւորաց, և Փռիչլիւնճիոյ
Գերազանցադուսնելի Ճերակաւորի :**

Տիպոգրաֆիկ Մխիթարի փոքրիկ Քերականութեան
Frontispice de la Grammaire de l'arménien moderne,
publiée par l'Abbé Mekhitar (Venise, 1727)

Ունի սկզբնաղաղդ կիսախորան մը (էջ 9), մեծ աւարտաղաղդ մը (էջ 8), փոքրիկ աւարտաղաղդեր (էջ 1, 90):

Ընդհանուր չարուածքը՝ ճաշակաւոր է ու յստակ, ցանցառ են
 դիւստիւրով չարուած տողերը, նոյնիսկ պիւլսներու խորագրերը՝ փոքր
 տառերով են. բացի տիտղոսաթերթէն, գլխատառ տողերն են՝ Բան
 առ ընթերցողս (էջ 3), Բառք քերականականք (էջ 6), Վերջ (էջ 90,
 149), Բաղգիրք (էջ 91):

Գրքին բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

ա) Տիտղոսաթերթ (էջ 1, երկրորդ էջը՝ պարապ)։

բ) «Բան առ ընթերցողս»՝ գրաբար (էջ 3-5) .

գ) «Բառք ֆերականականք» (52 6-8) .

բ) Պետականության և հասարակական կյանքի մասին հրահանգներ, Ա-ԺԸ գլուխ (էջ 9-90) .

Ե) «Բառագիրք» հայերէնէ-տաճկերէն (էջ 91-149):

Մխիթար Աբբահօր 20րդ հրատարակութիւնն է Դուռն փրակա-
նութեան դրօշակը, իսկ ինքնագիրը աշխատութիւններէն՝ վեցերոր-
դը⁵³, ու բացառիկօրէն թանկարժէք ո'չ լոկ իբրեւ հազուադիւս հը-
նարուի մատենան, այլ՝ հետեւեալ բազմաթիւ տեսակէտներով, այն
է՝ իբրեւ

ա) Արեւմտահայ աշխարհաբարի առաջին քերականութիւն.

բ) Հայաստան տաճկերէն առաջին հրատարակութիւն.

Գ) Հայերենէ-տաճկերէն առաջին բառարան:

«ԲԱՆ ԱՌ ԸՆԹԵՐՑՕՂՍ»

Դուռն փերականութեան գրքոյկին յառաջաբանը համադրաբար կը ներկայացնէ ամբողջ ինքնակենսագրականը Մխիթարի այս հոգեկալականին՝ սկսելով իր ծագումէն, ու կը սկսէ նոյնիսկ նոր լոյսեր՝ ամբողջացնելով ցարդ ըստածները: Ուստի, պատշաճ կը նկատենք հոս արտագրել զայն հարազատօրէն եւ ամբողջութեամբ, պարզելու համար անոր ներքին խորհուրդները:

«Բազմիցս մեծաւ աղաչանօք խնդրեցաւ յոմանց բարեպաշտից, զի չարադրիցեմ զհոլովից անուանց եւ զլծորդութեանց բայից եւ զորպիսութեանց այլոց մասանց քերականութեան, այնպիսեալ աշխարհաբառիւ ոճիւ՝ ըստ որում խօսին այնոքիկ հայք, որք բնակեալք են

53. Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԵՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ, Մատենագիտութիւն Միլիթար Սեբաստացիի Հրատարակութեանց (տե՛ս «Բազմավեպ», ՃԼԵ. [1977], Թ. 1-2, էջ 365-371, յատկապէ՛ս՝ էջ 367)։

ի փոքրն Ասիա, այսինքն՝ ի բոլոր Հոռոմանց տուն, եւ ի Փոքր Հայաստան⁵⁴ :

«Եւ ես ոչ ունելով զժամանակ՝ արարի զվաղարկութիւն զամս բազումս. եւ վերջապէս ստիպեցեալ ի թախանձանաց՝ ձեռն արկի ըստ կարի իմոյ վերադառնել զբնաւորեցեալս կանոնաւորմունս զհոլովմանց անուանց եւ զլծորդութեանց բայից աշխարհաբառի լեզուին մերոյ :

«Եւ բովանդակեցի զայն յերկուս գրգուկս (sic), որոց մինն է այս՝ որ անուանի Դուռն քերականութեան եւ տպագրի, եւ միւսն է զվարդապետութենէ մասանց բանի եւ զչարայարութենէ նոցին՝ որ այժմոյս ոչ տպագրի :

«Արդ, սոյնս որ տպագրի՝ պիտոյանայ նոցին, որք ոչ գիտեն զհայկական լեզու եւ կամին ուսանիլ. իսկ միւսն՝ հանդերձ սոքօք՝ պիտոյանայ այնոցիկ, որք արդէն գիտեն զհայկական լեզու, եւ կամին վարժիլ այնու առ այս՝ զի կարիցեն աշխարհաբառի լեզուաւ առնել զչարադրութիւնս, եւ կամ նախապէս ուսանելով զայն՝ տրամադրիլ առ ուսումն քերականութեան գրաբառի լեզուի մերոյ :

«Բայց մինչ նոցին, որոց պիտոյ էր կիրառումն սորին՝ առ ի ուսանիլ զհայկական լեզու, գիտէին միայն զլեզու տաճկական, ստիպեցայ զի զխրատսն այսորիկ առաջնոյ գրգուկն (sic), այսինքն՝ Դրան քերականութեան դարձուցանիցեմ ի լեզու տաճկական, եւ հանդէպ անուանց հոլովեցելոց եւ բայից լծորդեցելոց ղնիցեմ զբառս տաճկականս, որպէս եւ տեսանի :

«Եւ առ առաւել զիւրոթիւն ուսանողացն՝ յարմարեցի ընդ մին եւ եղի նաեւ զիւրօրիկ բառարանիկ, յորում նախ՝ հայերէնն եղաւ, եւ հանդէպ այնմ՝ տաճկերէնն, եւ համանչեցան ի նմին՝ ստորեւ անուանց՝ վերջաւորութիւնք եղականաց սեռականաց եւ յոգնականաց ուղղականաց. իսկ ստորեւ բայից՝ վերջաւորութիւնք առաջնոյ դիմի սահմանականի կատարեցելոյ եւ վերջաւորութիւնք երկրորդի դիմի հրամայականի ներկայի, ի ձեռն որոց գիւրապէս ճանաչին այլք մնացեալք հոլովք անուանց եւ վերացմունք բայից :

«Բայց գիտելի է զի բաղմաց բայից սահմանականի ներկայի երրորդ դէմն եւ հրամայականի երկրորդ դէմն եղական ի աշխարհաբառի լեզուի մերում այնպիսեաւ ձայնիւ եղերի, որպէս յայտ է յուշադրողաց, որ ոչ տհնչումն է-ի ունի, եւ ոչ տհնչումն Եթ-ի. այլ դմիջական հնչումն ինչ ի մէջ հնչմանց երկուց ասացելոց տառիցս : Արդ՝ մեք, մինչ այլապէս ոչ էր կարելի, առ նշանակումն այնորիկ հնչման՝ եղաք զտառն Է, եւ այնու եղերեցաք, որպէս եւ իսկ տեսանի : Վասն որոյ յայնպիսիս տեղիս՝ Է-ն ոչ պարտի արտաբերիլ

54. Բնադրին մէջ՝ գրուած է հայաստուն (sic) :

երկար ձայնիւ, որպէս արտաբերի ի գրաբառի լեզուով, այլ զցածուցեալ կերպիւ, եւ իբր առ հնչումն Եթ-ի հակեցեալ, ըստ որում սովոր է արտաբերիլ ի խօսիլն աշխարհօրէն :

«Իսկ վասն ոմանց սակաւուց արապականաց բառից, զորս աստէն յսկզբան գրգուկն (sic) եղաք, գիտելի է. զի մինչ դարձուցաք զխրատսն այսորիկ գրգուկն (sic) ի տաճկական լեզու, պիտոյացան քերականականք բառք, որոց բնաւքն ոչ դոյին ի տաճկականի լեզուով, եւ մեք եթէ հայերէն ղնիցէաք զայնպիսիս բառս՝ ոչ կարէին բարեպէս յարմարիլ այնք ընդ տաճկական լեզուի. վասն որոյ արտահանեցաք ի արապականաց բառարանաց ոմանց՝ զայնս բառիւնս քերականականս, եւ այնու եղերեցաք զգործն մեր, եւ աստէն գրեցաք զնոյնս՝ ղնելով հանդէպ ինքեանց զհայերէնն, որպէս զի որք անծանօթ են այնց բառից՝ իսկոյն հայելով աստէն՝ ծանօթանայցեն :

«Արդ, վերջաւորեալ զբանս՝ խնդրեմ սիրով ընդունիլ զգործնաբեայ աշխատանս մեր, զոր մեծաւ սիրով նուիրեմ՝ սիրելեացդ. ողջ լերուք ի Տէր»⁵⁵ :

* * *

Գրաբար լեզուով յօրինուած այս Յառաջաբանին ամփոփոյքը հետեւեալ կերպով կրնանք բանաձեւել.

1. — Մխիթար շատ անգամ խնդրանք ստացած է փոքրիկ քերականութիւն մը շարադրելու՝ Փոքր Ասիոյ կողմերը ապրող Հայոց խօսած լեզուով, բայց ժամանակի պակասէն՝ տարիներով յետաձգած է աշխատանքը : Հոսկ՝ թախանձադին դիմումներէն պարտադրուած՝ ձեռնարկած է յօրինել աշխարհաբարի հոլովումներու եւ լծորդութիւններու մասին այս երկը :

2. — Լոյս տեսնող այս հատորիկը, Դուռն քերականութեան մը, եւ շարադրուած է անոնց համար՝ որ հայերէն չեն գիտեր. իսկ երկրորդ գլուխը, որ կը մնայ անտիպ, տեսարանօրէն պիտի վարդապետէ խօսքի մատերուն եւ շարահիւստութեան մասին, եւ յօրինուած է անոնց համար՝ որ արդէն հայերէն գիտեն եւ կ'ուզեն աշխարհաբար շարադրութեան վարժիլ, կամ ալ պատրաստուիլ գրաբարի ուսման :

3. — Գործնական նպատակներէ առաջնորդուած, Մխիթար այս հատորիկին կից՝ ղետեղած է նաեւ հայերէն-տաճկերէն բառարանիկ մը, ուր ամէն անունի առնթներ՝ տրուած են անոր եղակի-

55. Հ. ԱՐՍԷՆ Ղ. ՂԱԶԻԿԵԱՆ, Հայկական մօր մատենագիտութիւն եւ Համրագիտարան հայ կեանքի : Վենետիկ - Ս. Ղազար 1909-1912. ս. 2008-2009 (կու տայ այս Յառաջաբանը՝ ամբողջութեամբ, հանդերձ մատենագիտական տեղեկութիւններով) :

սեռական և յոգնակի-ուղղական ձեւերը, իսկ բայերուն դիմաց՝ նշանակուած են անոնց սահմանական-կատարելի ա. դէմքի եւ հրամայականի բ. դէմքի վերջաւորութիւնները, որոնցմէ կարելի է կը-ռահել մնացեալները:

4.— Հրամայականի մասին խօսելու ատեն՝ Մխիթար կ'իջնէ յան-կարծ մանրամասնութեան մը, որու մասին երկարօրէն պիտի անդրա-դառնանք հնչիւնաբանական հարցերու վերլուծման պահուն (Է-ը):

5.— Քերականական բացատրութիւնները (ինք կ'ըսէ՝ խրատները) նախ հայերէն շարադրուած են եւ յետոյ տաճկերէնի վերածուած. սակայն, թարգմանութեան պահուն՝ դժուարութեան բախած է Մը-խիթար, տաճկերէնի մէջ՝ քերականական եզրերու պակասէն. ուս-տի՝ արարերէն բառարաններէ հաւաքած է այդպիսի բառերու շարք մը, անոնց ցուցակն ալ գետեղելով քերականութեան սկիզբը:

6.— Շատ համեստօրէն, Մխիթար «դուզմաքայ աշխատանք» կը կոչէ իր այս դրբոյկը, զոր հաճոյքով կը նուիրէ սիրելի ընթերցող-ներուն եւ ուսանողներուն, անոնց ուղղելով իր ջերմ ողջոյնը: Ան-կեղծօրէն հայրենասէր սրտի մը թրթռուն աղաղակն է ասիկա՝ Հա-յութեան ուղղուած՝ պարզունակ տողերով:

«ԲԱՌՔ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆՔ»

Մխիթար, անշուշտ երկար փնտռողներէ ետք, ինչպէս ըսինք՝ արարերէն բառարաններէ մեղուի նման ժողոված է բաղմատեսակ քե-րականական եզրեր, որոնք պակաս դուած է տաճկերէնի մէջ: Այս-պիսի բառերու թիւը կը հասնի 80ի, որոնց դիմաց ունինք հայերէն 75 բառ: Արարերէնէ որդեգրուած այս բառերուն ցանկը ներկայաց-ուած է հայատառ, այբուքենական կարգով, հանդիպակաց աջակող-մեան սիւնակին վրայ տալով անոնց համապատասխան հայերէնները: Կը համարինք թէ օգտակար է հոս կրկին նկատել զանոնք, նախ՝ ա-նոնց հայերէնները տալով, տրամաբանական ուրիշ դասաւորումով մը, ըստ նիւթի, դուրս ցայտեցնելու համար Մխիթարի կատարած մեթոտիկ աշխատանքը:

1.— Ընդհանուր բառեր

Քերականութիւն	— Սառք
Դուռն քերականութեան	— Պա'պընահու
Աշխարհաբար լեզու	— Յէմոմի լիսան
Գլուխ	— Ֆասլ
Կարգ	— Թէրթիպ
Կարգէ դուրս	— Գանունտան տաշրայ
Կերպ	— Մինվալ

2.— Բառակազմութիւն

Ձայն	— Սաւթ
Ձայնաւոր	— Սա'ւթի
Բաղաձայն	— Պէսա'ւթի
Վանկ	— Հեճճէ
Խօսք	— Քէլիմաթ
Եղական (Եղակի)	— Միւֆրէտի
Յույնական (Յույնակի)	— Ճէմյի
Վերջաւորութիւն	— Մուսախէրէ

3.— Խօսքի մասեր

Դերանուն	— Տղա'միր, Եա'անի պէտէ'լ իսմը
Բայ	— Ֆէալ
Դերբայ	— Պէ'տէլի ֆէալ
Մակբայ	— Ֆէալ իւստիու
Նախադրութիւն	— Խաֆլ
Շաղկապ	— Յա'թըֆ

4.— Քերականական այլ եզրեր

Երկբայութիւն	— Շիւպհէլիք, Վէ շիւպհէ
Որպիտութիւն	— Քէյֆիյեթթ
Որքանութիւն	— Նէ միդտարլըք
Տեղ ցըցընօղ	— Մէքիան կեօստէրէն
Ձատական	— Իմթիա'ղի
Հարցական	— Իսթիֆհա'մի
Նախընտրական	— Խուսուսի

5.— Հոլովներ

Հոլով	— Տէվր
Ուղղական	— Պինա'յի
Սեռական	— Ա'սլի
Տրական	— Հիտա'յի
Բացառական	— Ճէռուի
Գործիական	— Ալէթի
Հայցական	— Նա'սպի
Կոչական	— Նիտա'յի

6.— Բայեր

Էական բայ	— Ձաթը ֆէալ
Էական բացասական	— Ձա'թը միւնքըրի

- ԳԼՈՒԽ Գ. (21-23), Գ. հոլովում (սեռական՝ ա):
 ԳԼՈՒԽ Դ. (23-28), Անկանոն հոլովումներ:
 ԳԼՈՒԽ Ե. (29-31), Յարաբերական եւ Անորոշ Դերանուններ:
 ԳԼՈՒԽ Զ. (31-36), Անձնական եւ Ցուցական Դերանուններ:
 ԳԼՈՒԽ Է. (37-39), Էական բայ:
 ԳԼՈՒԽ Ը. (39-45), Ա. լծորդութիւն (եւ):
 ԳԼՈՒԽ Թ. (45-53), Բ. լծորդութիւն (ալ):
 ԳԼՈՒԽ Ժ. (54-58), Գ. լծորդութիւն (ու):
 ԳԼՈՒԽ ԺԱ. (58-61), Դ. լծորդութիւն (իւ):
 ԳԼՈՒԽ ԺԲ. (62-64), Անցողական բայեր (ցնել):
 ԳԼՈՒԽ ԺԳ. (65-69), Անկանոն բայեր (ուտել, դալ, երթալ):
 ԳԼՈՒԽ ԺԴ. (70-75), Անդէմ բայեր եւ Ժխտական լծորդութիւններ:
 ԳԼՈՒԽ ԺԵ. (76-78), Ընդունելութիւններ:
 ԳԼՈՒԽ ԺԶ. (78-80), Նախադրութիւններ:
 ԳԼՈՒԽ ԺԷ. (80-87), Մակբայներ:
 ԳԼՈՒԽ ԺԸ. (87-90), Շաղկապներ:

Իւրաքանչիւր գլուխի մէջ, հայտատու տաճկերէնով ներկայացնուած հակիրճ բացատրութիւններէ յետոյ (զոր ինք խրատ կ'անուանէ, ինչպէս տեսանք Յառաջաբանին մէջ), Մխիթար կու տայ իբր օրինակ՝ այդ նիւթին համապատասխան տիպար բառը եւ զայն կը հոլովէ կամ կը լծորդէ, իր տաճկերէնով հանդերձ, ըստ մէն մի հոլովի կամ եղանակի, ժամանակի ու դէմքի, եղակի եւ յոգնակի: Անկէ ետք՝ իսկոյն կը թուարկէ բազմաթիւ օրինակներ, որոնց շարքը յաճախ տասնեակներով կ'երկարի, երբեմն՝ 40էն աւելի (էջ 12, 14, 43, 52-53), իրենց տաճկերէններով միասին: Գործնական միջոց մըն է ասիկա՝ Մխիթարի համար, աստիճանաբար հարստացնելու աշակերտին հայերէնի բառապաշարը. մեզի համար ալ շատ նպաստաւոր պարագայ՝ մանրամասնօրէն ճանչնալու համար հեղինակին ըմբռնումներն ու տեսակէտները. քերականութեան կցուած փոքրիկ բառարանն ալ կու գայ յաճախ մեծապէս դիւրացնել մեր պրպտումը, փարատելով որոշ տարակոյսներ՝ այս կամ այն բառի հոլովաձեւերու կամ լծորդութեան մասին:

Զկան գործնական հրահանգներու բաժիններ՝ իւրաքանչիւր գլուխէ ետք. միայն Վերջին երեք գլուխներուն մէջ (ԺԶ-ԺԸ), յետ թուարկելու 22 նախադրութիւն, 95 մակբայ ու 20 շաղկապ, նոյնքան ալ նախադասութիւններ կը յօրինէ անոնցմով (միշտ՝ տաճկերէն թարգմանութիւնն ալ տալով), ամէնէն կարճը՝ երկու բառէ, երկարագոյնը՝ 17 բառէ բաղկացած, որոնք անշուշտ կը հետապնդեն գործնական նպատակներ: Շարքին ամենավերջին նախադասութիւններով Մխիթար այլեւս աշխարհաբարը ձեռք կ'առնէ՝ օգտա-

շատ յորդորներ տալու համար տաճկախօս ինկիւրցիներուն, եւ նոյնիսկ զրաբար Յառաջաբանին ամփոփումը կ'ընէ՝ կարծէք, արդարացնելով զրքոյկին տպագրութեան յապաղումն ալ:

Ահա՛ այդ նախադասութիւնները.

Ես ձեզի լաւ խրատներ տուի, կամ կու պահէի կամ չէի պահեր: Իբր թէ լաւ մտքերնիդ առնել զայս գրածներս:
 Այլ գրելն առաւել լաւ է:
 Բայց դուք ալ պիտի ջանաք լաւ կարգալ:
 Ուրեմն, հիմակուց ետեւ պիտի չասէի թէ սորվեցնող չունինք:
 Եթէ կարողութիւն ունիք մէ, այս գրգովս (sic) կու սորվիք:
 Ապա թէ կարողութիւն ունիք սորվելու եւ չէի կամիր աշխատիլ՝ մեղադրութիւնն ձեր է:
 Այլ թէ կարողութիւն ունիք և աշխատիլ կամիք, ի հարկ է կու սորվիք:
 Ես ժամանակ չունէի, թէ չէ՝ շատոնց գրած էի գաստնք ձեզի:
 Վասն այսորիկ պէտք է որ չմեղադրէի զիս:
 Ես շատ հոգալու բան եւ գրադմունք ունէի, ամոր համար ժամանակս քիչ էր:
 Քիչ դժուարութիւն կու քաշէի գաստնք սորվելու, զի ձեր գիտցած լեզուովն գրեր եմ:
 Զայս քերականութիւնս գրաբառ լեզուով չգրեցի, քանզի ձեզի աշխարհաբար հայերէն պէտք է:
 Թէ այս լեզուովս խօսիք, թէ այն լեզուովն, ամէնքն քոյ ի փառս Աստուծոյ լինին, եւ այն է ամէնէն լաւն⁵⁷:

Ահա՛, ուրեմն, փոքրիկ նմոյշներ Մխիթարի աշխարհաբարէն, որոն մասին աւելի ընդարձակ ծանօթութիւն պիտի քաղենք, երբ ուսումնասիրենք այս Քերականութեան կրօսեր եղբայրն հանդիսացող «Քրիստոնէական»ին ալ լեզուն. երկու զրքոյկներ են ասոնք, որոնք զերդ հարազատ եղբայրներ, 1727ի առաջին ամիսներուն լոյս տեսած, միեւնոյն հասակով ու յատկութիւններով, կու դան հիանալիօրէն ամբողջացնել իրար, ինչպէս ակնարկեցինք վերեւ⁵⁸:

«ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ»ԻՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԸ

Աշխարհաբարի կարեւորութեան ու գործածութեան մասին՝ Մխիթար որոշ տեսակէտներ կը յայտնէ իր վերոյիշեալ «Քրիստոնէական»ի Յառաջաբանին մէջ ալ, ուր ան նոյնպէս «Բան առ ընթերցողս» խորագրով հանդէս կու գայ՝ զրաբար լեզուով արձանագրելու

57. Դուռն քերականութեան, էջ 88-89:

58. Տե՛ս վերեւ՝ Մխիթարի միգրը խորագրին տակ:

խորունկ եւ անձնական մտածութիւններ, որոնք կ'արժէ հոս ներկայացնել ու մեկնել:

«Ի բաղմաց հետէ ըղձայի զքրիստոնէականէ վարդապետութենէ զմասն հարկաւորս ուսանելիս՝ աշխարհարառիւ լեզուաւ շարադրել, առ 'ի յօգուտ այնց՝ որք ոչ ունին զլուսական կարողութիւն առ հասկացումն զրարառի շարադրութեան. բայց միշտ կասկածէի՝ թէ զուցէ եպիսկոպոս յոմանց, մինչ բաղումք իցեն յաղլի մերում՝ Աղքատք յիմաստից եւ բաղմապարծք զգիտութեանց:

«Վասն որոյ մինչ հանդերձ այբբենարանին շարադրեցի զմիւս Գրիստոնէական Վարդապետութիւնն, որ տարեցաւ յամի Տեառն 1725, սակս վերոյ ասացելոց կասկածանաց՝ զրարառիւ լեզուաւ արտադրեցի, եւ իմս վաղեմենի բաղձան մնաց անկատար:

«Բայց յայսմիկ ամի, մինչ նաեւ զքերականութենէ աշխարհաբար լեզուին մերոյ ընձեռեցի, եւ զառաջին մասն նորին նաեւ տրադարութեամբ 'ի լոյս ածի, 'ի բաց ձգելով զկասկածանս եպերանաց՝ ձեռն արկի շարադրել աշխարհարառիւ լեզուաւ զայս համառօտ քրիստոնէական վարդապետութիւնս, որով թէեւ մի միայն զուսկիլ ոք օգտիցի, եւ ուսանիցի զհարկաւոր մասունս հաւատոյ իւրոյ, տալիւն արժան էր ինձ աշխատիլ առ այս:

«Վասն որոյ որք ոչ ախորժին առ այս՝ ունին եւ զերարառն, վարժեսցին ի նմին. եւ որոց զժուարին է այն՝ վարժեսցին սովիմբ:

«Բայց ընթերցողն պարտի ջանալ՝ զի կէտ առ կէտ եւ ըստ օրինի ընթեռնուցու. այսինքն, այնպէս եւ այնու եղանակաւ, ըստ որում կերպի խօսի ընդ ընկերին 'ի զրուցատրութեան:

«Քանզի վասն անտէրունչ զոլոյն աղբին մերոյ, ոչ է այնքան ի դործ ածեցեալ աշխարհաբար լեզուն մեր 'ի դրուածս, եւ այնու եղեալ է իրեւ զանաւոր իր ինչ:

«Վասն որոյ որք անհոգաբար ընթեռնուն, եւ առանց զգուշութեան եւ կամ յամր դրավարժութեամբ, կորուսանեն զհամեղութիւն շարադրութեանց, եւ վնասեն դիւրիմացութեանց բանիցն:

«Արդ՝ մեծագունեղ օգտակարութիւն աշխարհաբար լեզուի մերոյ յոյժ դիւրաւ երեւիլ կարէ 'ի դրուածս, եթէ ընթերցողքն բարեպէս ջանայցեն վարժել զինքեանս 'ի ընթեռնուլ. եւ 'ի կրելն յըսկըրան զգուշարութիւն ընթեռնուլ՝ ոչ բարկանայցեն, եւ այնու 'ի կսկծանաց սրտին 'ի յեպերել ժպրհիցին:

«Վասն զի ամենից իրաց քարեաց՝ սկիզբն զժուարին է, բայց վախճանն՝ լի պտղովք բարեօք եւ անուշիւք:

«Եւ զի զայս փոքրիկ գործ՝ մինչ վասն մանկանց փոքրկանց շարադրեցի, կամ եղեւ ինձ, զի առ 'ի միսթարութիւն նոցին՝ առադրիցեմ ի վերջն սորին նաեւ զայնս տաղս, զորս 'ի բաղմաց ամաց

հետէ, եւ ըստ մեծի մասին 'ի տիս պատանեկութեան իմոյ շարադրեալ էի, եւ օրինակքն նոցին յայնմանէ ժամանակէ 'ի բազումս տեղիս տարածեցեալք եւս էին:

«Արդ՝ գիտեմ, զի ի միջոցի այսքանեաց բաղմաց ամաց, 'ի ձեռն անհմտից դրչաց՝ զոչ սակաւ սղալանս պարունակեն նոցին, վասն որոյ նաեւ որքան առ այս՝ ետու տպագրել զսոսին, զի այնպիսիք սղալանքն բառնիցին:

«Արդ՝ ընկալարուք զգուշաբայ աշխատանս մեր, զոր մեծաւ սիրով նուիրեմք սիրելեացդ. ողջ լերուք 'ի Տէր»⁵⁹:

Այս գրաբար Յառաջարանին ալ ամփոփոյժը կրնանք հետեւեալ կերպով բանաձեւել.

1.— Միսթար շատ տարիներէ ի վեր փափաքած է աշխարհաբար լեզուով Գրիստոնէական մը շարադրել, անոնց համար՝ որ գրաբար չեն հասկնար. բայց կասկած ունեցած է թէ ոմանք՝ ատոր համար զինք արհամարհեն: Այդ պատճառով՝ 1725ին հրատարակած Գրիստոնէականը գրաբար լոյս ընծայած է⁶⁰, եւ իր վաղեմի բաղձանքը մնացած է երազ:

2.— Բայց երբ 1727ին տպած է իր աշխարհաբարի քերականութեան առաջին մասը, քաջութիւն զգացած է քրիստոնէականն ալ աշխարհաբարով հրատարակելու, իր աշխատանքն աւելորդ չհամարելով՝ եթէ նոյնիսկ անուս մէկն ալ օգտուի անկէ:

3.— Միսթար կը յանձնարարէ ընթերցողին ուշ դնել որ կարդալու պահուն՝ հետեւի դործնական օրէնքներու, որպէսզի դիւրութեամբ հասկնայ. այն է՝ զնէ բնականութիւն, հետեւի կէտադրական նշաններուն, անհոգաբար չկարդայ, խօսակցական պարզունակ նկարագիր տայ ընթերցումին, չափազանց դանդաղ կարդալուն հետեւանքով՝ կտորին համը չփախցնէ:

4.— Աշխարհաբարի մեծագոյն օգուտն ա'յն ատեն կը յայտնուի, ըստ Միսթարի, երբ մէկը իսկապէս վարժեցնէ ինքզինք՝ սահուն եւ անսայթաք կարդալու, չնեղուելով սկզբնական դժուարութիւններէն. ամէն բանի սկիզբը թէեւ դժուարին է — կ'ըսէ Միսթար — բայց վախճանը պտղաւետ է եւ արդիւնաշատ:

5.— Միջանկեալ փորհրդածութեան մը մէջ, խորունկ վերլուծումով, Միսթար՝ մեր աղբին անտէրունչ վիճակը կը նկատէ բուն

59. Տե՛ս վերեւ, Ժանօթ. Թ. 15:

60. ՄԻԽԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՍԹԻ, Այբբեմարմ եւ Գիրք քրիստոնէականի վարդապետութեան: Վեներիկ 1725 (Մարտի 8), տպ. Անդօնի Գօթթուր, էջ 1-74 (Այբբեմարմ), էջ 75-312 (Քրիստոնէական):

Գ Ի Ր Կ
Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ն Է Ա Կ Ա Ն Ի
Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ի

Շարադրեցեալ Աշխարհաբառիւ լեզուաւ
 Աշխատաւորութեմ ՏՆ Մխիթարայ
 Վարդապետի Սեբաստացւոյ .
 Աբբայ հայր Կոչեցելոյ :

Ընդ որում և երբք տաղից առադրին, որք
 ի վաղնջուց ժամանակուց շինեցեալքն
 ի նոյնոյ Վարդապետէ :

Տպարդեցեալ՝ ջանացողութեմ նոյնոյ .

Ի փառս մեծադոյնս տոյ, և ի յօգուտ
 մանկանց եկեղեցւոյ :

Յամի ՏՆ 1727. Մարտի . 7.

Ի Վ Է Ն Է Տ Ի Կ :

Ի Տպարանի Անդունի Պոսթօրի :
 Հրամանաւ Մեծաւորաց, և Վախիկեճիով
 Գերուպանցադուներդի Ծերակաւտի :

Տիպոգրաֆեր Մխիթար Աբբայի աշխարհաբար Քրիստոնէականին
 Frontispice du Livre de Catéchisme, publié par
 l'Abbé Mekhitar (Venise, 1727)

Ուրեմն, Մխիթար ո՛չ միայն յանձնարարած է, այլ նաեւ որոշ
 չափով՝ դռնէ մասամբ ձեւաւորած է աշխարհաբար-գրաբար բառա-
 րանը, որ Հայկազեանի երկրորդ հտորին ընդարձակագոյն մասը,
 այն է՝ ճիշտ 3/5ը կը կազմէ (700 էջ, երկսիւն) :

Սակայն, կը համարինք թէ Ս. Ղազարու յետ-Մխիթարեան դը-
 պրոցի ազդեցութիւնը բաւական ուժեղ եղած ըլլայ հոն, Մխիթարի
 անմիջական աշակերտներուն ձեռքով, ի նպաստ արեւմտահայ աշ-
 խարհաբարի անդրադոյն զարգացման, մանաւանդ երբ նկատենք՝ թէ
 քսանամեակով մը արդէն կը հեռանանք Հիմնադրին մահէն :

Այս պատճառով, մեր ներկայ ուսումնասիրութեան մէջ՝ քննու-
 թեան առարկայ պիտի չդարձնենք այս մեծ բառարանը, այլ պիտի
 մնանք 1727ի հրատարակութիւններու ծիրին մէջ⁶⁷ :

ՓՈՔՐԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

«Բառգիրք՝ որ հետեւի դրանք քերականութեան» . ա՛յս է փորա-
 դիրը Հայերէնէ-տաճկերէն այն փոքրիկ բառարանին, որ Մխիթարի
 դրքոյիին վերջին 59 էջերը կը դրաւէ :

Հակառակ անոր՝ որ Մխիթար, իր նամակներէն մէկուն մէջ,
 1723ին իսկ կը խոստանար այս քերականութեան ետեւը երեք-չորս
 հազար բառերով փոքր հաւաքածոյ մը կազմել⁶⁸, գործնականին մէջ՝
 այս բառարանը կը պարունակէ լոկ 1888 բառ . ասոնց վրայ կրնանք
 աւելցնել նախ՝ քերականական եզրաբանութիւններու ցանկը (75
 բառ), ապա նաեւ քերականութեան մէջ թուարկուած անհատնում
 օրինակներու շարքին կամ վարժութեան համար տրուած բազմաթիւ
 նախադասութիւններու ընթացքին գործածուած ա՛յն բառերը՝ որոնք
 նոյնպէս չեն յիշուած բառարանին մէջ (127 բառ), եւ կ'ունենանք
 համադումար՝ 2090 բառ . բաւական մեծ ու նշանակելի բառապա-
 շար մը՝ տաճկախօս հայու մը համար, որ այսպէս կարող պիտի
 ըլլար որոշ չափով տիրանալու Հայերէն լեզուի դանձերուն :

Բառարանէն բացակայ վերոյիշեալ 127 բառերը, քերականու-
 թեան մէջէն հաւաքելով՝ կը զետեղենք այստեղ, իւրաքանչիւրին
 դիմաց նշանակելով էջերն ալ՝ ուր գործածուած են . այդ 127 բա-

67. Հայկազեանի Բ. հատորի մասին, լեզուական տեսակէտներով արտայայտուած է,
 շատ համոռօտակի, ՎԱՆՈՒՀԻ Լ. ԱՃԵՄԵԱՆ, յիշ. գրծ., էջ 47-52 (տե՛ս վերեւ,
 ծանօթ. թիւ 28) : Տե՛ս նաեւ ԳԱՍՊԱՐ Կ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆԻ Հայ բառարանագրու-
 քեան պատմութիւն, տպ. Երեւան, ՀՍՍՀ ԴԱ Հրատ, 1968, էջ 566, յատկապէս
 Մխիթար Աբբայի բառգիրքներու մասին՝ էջ 73-97 :

68. ՄԽԻԹԱՐ ԱՐ. Վեներիկէն, 1723ի Հոկտեմբերէն ետք, առ Տիրացու Սահակ՝
 Էնկիւրի (Նամակամի, Ա. հտ. թիւ 153, էջ 290, տող՝ 30. ստորդ թուականին
 մասին՝ տե՛ս աստ, ծանօթ. թիւ 34) :

վանքի մեծաւոր»․ ապա՝ դրաբարներու կարգին՝ կը յաւելու. «արքայ, արքաս, արքա հայր... առաջնորդ վանաց»։ Նկատել կու տանք երկու հակընդդէմ տարրերը․ դրաբարը՝ առաջնորդ վանաց, իսկ աշխարհաբարը՝ վանքի առաջնորդ, վանքի մեծաւոր, ընդդէմելով ՎԱՆՔԻ ձեւը⁷²։

Ասոնց նման՝ ուրիշ երկու երեւոյթներ ալ կրնանք յիշատակել, դարձեալ քաղելով փոքրիկ քերականին առաջին էջերէն․ նախ՝ գնախդրին բացակայութիւնը դոյականներու հայցականներուն վրայէն, որոշիչ յօդին փոխանակութեամբ (օրինակ՝ հաց – հացը, հացեր – հացերը), ու երկրորդ՝ անձայն յ տառին ջնջումը, որոշիչ յօդի դործածութեան պարագային, ինչպէս՝ քահանայ – քահանամ (16), ակոյ – ակում (16), եւ ոչ թէ քահանայն, եւն...։

Յատկանշական այս քանի մը նմոյշներու օգտադործումով մենք նշեցինք արդէն Մխիթարի ցայտուն ուղղութիւնը՝ իր ընդհանուր դիժերուն մէջ՝ արեւմտահայերէնի պատմութեան հորիզոնն ի վեր։

Այժմ կարգն է որ հանգամանօրէն վերլուծենք անոր աշխարհաբարը, սկսելով Դուռն քերականութեան դրժոյկին մանրամասն քննարկումէն, հուսկ՝ աստիճանաւոր յառաջխաղացումով եւ բաղդատական սկզբունքներով՝ անցնելու համար Մխիթարի ձեռագիր հատորներուն ուսումնասիրութեան, որոնց հրատարակութեամբ պիտի պսակուի մեր ալ այս դոյզն աշխատանքը։

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անցնելով այժմ մանրամասնութիւններու, նպատակ ունինք այստեղ յստակօրէն ներկայացնել, զանազան ենթախորագրերով, Մխիթարի աշխարհաբարին առանձնայատկութիւնները, օգտադործելով Դուռն քերականութեան դրժոյկին բովանդակութիւնը, անոր կցուած փոքրիկ բառարանէն քաղելով ընդհանրապէս տրուած օրինակները․ հետեւաբար՝ այսուհետեւ ալ էջի թիւ կը նշանակենք այն պարագաներուն միայն, երբ օրինակը բացակայ է բառարանէն, ու ստիպողաբար օգտադործած ենք զայն՝ Քերականութեան մէջ տրուած բառաշարքերէն առնելով։ Իսկ միջին հայերէնի աղղեցութեամբ՝ դասական դրաբարէն շեղումները առաւելապէս ցայտեցնելու համար, օրինակներու թուարկումի պահանջն՝ սկիզբները նախ կը դնենք հնագոյն ձեւը, ապա՝ գծիկէ մը ետք՝ Մխիթարի դործածածը, քայքայ յաջորդաբար պիտի դահանք նշելով միայն այս յետինները, ընդդէմելով խնդրոյ առարկայ մասերը։

72. Հայկազեանի Բ. հատորին մէջ (տպ. 1769), կը հանդիպինք նաեւ «վանքերու» ձեւին (Անդ, Բաղդիք յաշխէ ի դրբ. էջ 340, «Հար – Հարերու գլուխ» ձայներուն տակ)։

Ա. – ՀՆԶԻՒՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՑԹՆԵՐ

1° Ձայնաւոր գրերու մէջ

ա. – Ձայնաւոր գրերու սղում՝ բաղաձայններու միջեւ, չեշտէ հետու պարագային, բաղմավանկ ու ածանցեալ բառերու մէջ, յաճախ՝ յաւելուածոյ բայերու կաղմութեան ընթացքին․

Ա ձայնաւորի սղում

դողանալ – դողնալ, թեթեւանալ – թեթեւնալ, թուլանալ – թուլնալ, լաւանալ – լաւնալ, լուսանալ – լուսնալ, կակղանալ – կակղնալ, կարօտանալ – կարօտնալ, կուրանալ – կուրնալ, հասկանալ – հասկնալ, մոռանալ – մոռնալ, շատանալ – շատնալ, չորանալ – չորնալ, սեւանալ – սեւնալ․

բաժանել – բաժնել, դտանել – դտնել, ելանել (ելնել) – ելլել, խածանել – խածնել, հասուցանել – հասցնել, հարցանել – հարցնել, մտանել – մտնել, շալակել – շալկել, սպանանել – սպաննել․

աղանել – հաղնիլ 61, անցանել – անցնիլ, բուսանել – բուսնիլ, հասանել – հասնիլ, մեռանել – մեռնիլ, ուսանել – ուսնիլ 61, պակասել – պակսիլ։

թաթախել – թաթխել, կատաղել – կատղիլ, կօճակ – կոճկել, ճերմակ – ճերմկիլ, ուղարկել – ղրկել, տապակել – տապկել, փաթաթել – փաթթել․

ապարանջան – ապոջան, բաղանիք – բաղնիք, (բաղանեաց – բաղնեց)․

Ե ձայնաւորի սղում

աւել – աւլել, աւեր – աւրել, կլայել – կլայկել, հայելի – հայլի։

Ո ձայնաւորի սղում

ժողովել – ժողվիլ, կոտորել – կոտրել։

Ու երկրարքառի սղում

հասուցանել – հասցնել, ուղարկել – ղրկել։

Նայներում վերածում Ը տառի

արձակել – արձրկել, դատարկել – դարտրկել, կարկատել – կարկրտել, հիւանդանալ – հիւընդնալ․

Խոշոր – խոշըրնալ, մոլոր – մոլըրիլ, ոլոր – ոլըրել․

ամուր – ամըրնալ, արթուն – արթըննալ, բուք – բըքել 71, բուռնց(ք) – բըրնցի, սուղ – սըղել 71, ցուցանել – ցըցընել․

Ա ձայնաւորի ծայրայեղ սղում

աղչել (ունի նաեւ՝ աղաչել 44), արծել, աւտալ (= հաւատալ), բարկնալ (= բարակնալ), բարձրնալ, դանկտիլ, դժարնալ (ունի նաեւ՝ դժուարանալ 53), դողցնել, եղբայրդիր, թանձրցնել, ժմնել, կանչնալ, կօշկկար, ճապղել:

բ. — Ձայնաւոր գրերու հնչիւնափոխութիւն՝ ընդհանրապէս բառակողմին, երբեմն նաեւ բառին մէջ.

ա - ք = անկանիլ - ընկնիլ 61.

ե - ք = եղունգն - ըղունկ.

ի - ք = ինձ - ընձի.

ե - ի = ածելի - ածիլի.

ե - է = էտեւ - էտեւ 78, 79, երդիք - էրդիք, երէց - էրէց 19, երէկ - էրէկ 81, 82, առաւել - աւել - էւել, երկնաւ - էրկնաւ 43:

գ. — Երկրարքառներու պարզում՝ նուրբ հնչումներէն դէպի աւելի տափակ ու կոշտ հնչումներ.

այ - ա = այս - աս 34, այդ - առ 35, այն - ան 32, այսօր - ասօր, գլխաւայր - գլխիւար⁷³, երկայնք - երկանք (բայց ունի՝ երկայն), լայն - լաննալ, լանցնել, կայծ - կածկլտալ 72.

այ - է = այդի - էդի.

եա - ե = ղեան - ղեն, լեարդ - լերդ, սեաւ - սեւ.

իւ - ե = իւղ - եղ 11, դիւղ - դեղ.

իւ - ք = արիւն - արընտէր.

իւ - ու = ալիւր - ալուր, աղբիւր - աղբուր, աղիւս - աղուս, արիւն - արուն, ձիւթ - ձութ, ձիւն - ձուն.

ոյ - ու = քոյր - քուր 24, հօրքուր 24, մօրքուր 24:

2°) Բաղաձայն գրերու մէջ

ա. — Բաղաձայններու ետեւառաջութիւն

ականջ - անկաճ, արմաւ - ամրաւ, դատարկել - դարտըկել (ունի նաեւ՝ դատարկ), կամուրջ - կարմունճ, սովորիլ - սորվիլ.

բ. — Բաղաձայններու յաւելում

ն = արմունկ, արցունք, կարմունճ, կանանչ, ճանանչ (ունի նաեւ՝ անճանանչ).

73. Նկատելի է որ ծայր, ձայն, հայր, մայր բառերը, այս Քերականութեան լոյս տեսնելէն քառասուն տարի ետք, Հայկազեանի Բ. Հատորին մէջ դարձած են ծար, ձամ, հար, մար: Քերականութեան մէջ, Մխիթար դեռ կը դործածէ քայլիլ ու չի ճանչնար քայիլ ձեւը, որ արդէն Հայկազեանի մէջ հաստատուած է:

Տ = րազպանտ, ծանտրնալ (թէեւ ունի՝ ծանր), մանտր, մանտրել:

գ. — Բաղաձայններու ջնջում

դուրս - դուս 78, 79, կղպանք - կղպաք, կորսնցնել - կորսցնել, պահք - պաք:

դ. — Բաղաձայններու փոխանակութիւն

բ - պ = արապական 3.

գ - կ = դանկատ, գանկտիլ, գանկալ, ըղունկ, ժանկ.

գ - ք = մարաք, չոքի, ուրաք.

դ - տ = այդ - առ, պինտ, սանտ.

ք - տ = թխտարեր.

խ - ղ = սղալ, սղալիլ.

ղ - խ = թխտարեր, շխթայ, խախ⁷⁴.

ջ - ճ = անկամ, ապոման, կարմունճ, մունճ.

ձ - ծ = բրինձ, խնծոր, սոսինձ, տանձ, տանձենի 17.

ֆ - կ = ճեղկ, ճեղկել:

Բ. — ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ

1°) Ձայնաւոր գրերու մէջ

ա. — Փոխանակութիւն ե ե է գրերու
բանէցնել 64, գինէսէր, դօրծէլի 19, իջէցնել, լէցուն, լէցնել, խէւնալ, 53, հէրու (= անցեալ տարի) 81, 82, որդէդիր, որդէդրել, քէնարար:

բ. — Փոխանակութիւն ռ ե Օ գրերու
աբլօր, դօրծէլի 19, թօնիր, կլօր, կօճակ, կօպիտ, մորուք, մօծակ, սօրվիլ 89, ող աւարտող դերբայները (եփօղ, լացօղ, եւն...):

գ. — Աւելորդ յաճախութիւն Ը գրի

աճըռել, ամըչնալ, ամըրնալ, ապսպըրել, արթըննալ, արճըկել, աճըռել, ամըչնալ, ամըրնալ, ապսպըրել, արթըննալ, արճըկել, աւտըցնել, բըքել, բոքնցի, գըթալ, գըթած, գըդում, գըղդել, ըստակ, ըստերջ, թըթու, թըթուիլ, թըթուկ, լըդել, լմընցնել, ծարըրնալ 53 (ունի նաեւ՝ ծարվնալ), կարդըլի 87, կարճընալ, կըլցել, հասկըցնել, հաստըցնել, ճնճըղուկ, մըլալ, մըսուր, նօսըր-կըլցել, հասկըցնել, հաստըցնել, ճնճըղուկ, մըլալ, մըսուր, նօսըր-նալ, չըլթայ, պընակ, պըտտիլ 79, պըլնձի, սընիլ 61 (բոքմ. սնիլ), տըլէզ, տըլէզանալ, ցըլընել:

74. Հայկազեանի մէջ կը դործածուի (Բ. հտ. 1769) ախմիկ ձեւը, որ աշխարհարար Քերականութեան մէջ դրուած է աղջիկ:

2°) Բաղաձայն գրերու մէջ

ա. Փոխանակութիւն ՈՒ, Ի եւ վ գրերու

աղւոր, աղւընիկ, աղվնիկ 22, երզլնալ, երզլնցնել, Թօթվել, կոսիլ:

բ. Փոխանակութիւն Ի եւ Ֆ գրերու
հալաֆ, հարաֆ:

գ. Բաղաձայններու կրկնութիւն
թաննաք, ծալլել, կալլել, բոսլպէ, փոտիլ, փոտած (կը դրէ նաեւ՝
փթտած):

դ. Կրկին ուղղագրութեամբ բառեր
առջ - արջ 18, բախտ - անբախտ - բաղդ 10, բուրդ - բուրթ 14,
դրջել - թրջել, ծարլնալ - ծարւընալ 53, մդլել - մքլած, մռլում -
մռլման 22 եւ մրջումն - մրջման, տղակուլիւն - տղայանալ:

ե. Թերացումներ
բակլա (առանց յ տառի), զոդուել, զրգակաղմ, զրգուել 1 (զրգկան
2, 3), կոծել, հիմա (այսպէս յ տառով):

Գ. ԲԱՌԱՄԹԵՐՔԻ ՀԱՐՑԵՐ

1. Արմատական ն գրի քօթափում

Նշանակելի կը դռնենք յատկապէս քաղաձայնէ ետք՝ բառավեր-
ջի արմատականն և գրի զգալի Թօթափումը, երեւոյթ մը՝ որ սակայն
տակաւին վերջնական հանդամանք չէ ստացած Մխթարի քով, այլ
տատանումի վիճակ մը ունի՝ որպէս անցման շրջանի շարժում:

Այս դասակարգի բառերէն 26 հատ կը յիշատակուին Դուռն Բե-
րականութեան զրքոյկին եւ իր փոքրիկ բառարանին մէջ:

Գրաբարի մէջ՝ այս բառերէն ոմանք ներքնահոլով սեռականի
ա նշանադիրն ունին, իսկ ուրիշներ՝ ի նշանադիրը, ինչպէս՝ հիմն -
հիման - հիմունք, բռն - բռնի - բռնիմք: Մխթարի քով, նախ՝
սեռականը նոյնաձեւ նշանակուած է բոլորին համար ալ, այն է միշտ
առաջին ձեւով, այսպէս՝ հիմն - հիման, բռն - բռնան:

Փոքրիկ բառարանին մէջ կը յիշատակուին այս դասակարգէն
23 բառեր, որոնցմէ 10 հատը արդէն ուղղական ձեւին մէջ՝ ամբող-
ջովին Թօթափած են գրաբարի և արմատականը եւ դարձած են բռն,
գորտ, լեռ (լեռն ձեւէն), ծունկ, հարս, ամեռ, մուռ (բարբառա-
յին, ազդր նշանակութեամբ), մատ, մուկ, փուռ:

Ասոնցմէ երկու հատը բոլորովին անջատուած են գրաբարէն նաեւ
իրենց հոլովաձեւերով, ինչպէս՝ գորտ - ի - եր, հարս - ի - եր:

Մէկ օրինակի մը մէջ, և արմատականը կը վերայայտնուի՝ յող-
նակիի կաղմութեան մէջ, ինչպէս՝ մատ - մատի - մատներ: Ուրիշ
օրինակի մը մէջ, ճիշտ հակառակ ձեւով՝ հիմն - ան - եր:

Շատ մը օրինակներու մէջ, և արմատականը կը վերայայտնուի՝
կզակիի սեռականին մէջ ալ, ինչպէս՝ լեռ - լեռան, ծունկ - ծնկան,
ամեռ - ամռան, մուռ - մռան, մուկ - մկան, փուռ - փռան:

Սակայն՝ անդին, Դուռն Բերականութեան զրքոյկին մէջ՝ յի-
շեալ բառերէն շատերը կը պահեն և արմատականը՝ եզակիի ուղղա-
կանին մէջ ալ, ինչպէս կը նշմարուի հետեւեալ ցուցակէն, ուր դէմ-
դիմաց նշանակած ենք տարբերակները, ցոյց տալով թէ ինչպէս եր-
կու բաժինները կու դան զիրար լրացնել, երբեմն իրարու հակասե-
լով՝ հանդերձ. կը համարինք թէ տարակոյսի պարագային՝ առաւե-
լութիւն տալու ենք բառերէն՝ ուր անշուշտ վերամշակուած ձեւով
կը ներկայացուին բառերը, աւելի ծանրակշիռ դարձնելով և տառի
անկումը: Դժբախտաբար, մերթ նշանակուած չէ ոմանց եզակիի սե-
ռականը կամ յոգնակիի ուղղականը, չփարատելով մեր վարանումը,
ինչպէս մասն բառին դիմաց՝ պարապ. իսկ բռն եւ ամեռ բառերուն
յոգնակիները չեն նշանակուած: Շատ հետաքրքրական կը մնան հե-
տեւեալ փրեք օրինակները, ներկայացուած այսպէս. երդումն - ի -
ներ, սառն - ի - եր, սերմն - ի - եր:

Դուռն Բերականութեան, էջ 22

Փոքրիկ բառարան

ամառն - ամռան
բռն - բռնան

ամառն - ամռան - ներ
բռն - ան - ներ
բռն - բռնան

գորտն - գորտան
դուռն - դուռն - դռներ
եզն - եզան

գառն - ան - ներ
գորտ - ի - եր
դուռն - դռան - դռներ
եզն - ան - ներ
երդումն - ի - ներ

թռն - թռնան
լեռն - լեռան

լեռ - լեռան - լեռներ
խոստումն - ման - ներ

ծունկն - ծնկան

ծունկ - կան - եր
հարս - ի - եր
հիմն - ան - եր
ձմեռ - ձմռան

հիմն - հիման
ձմեռն - ձմռան
ձուկն - ձկան
ճուռն - ճռան

ճուռ - ճռան - ճռներ
մասն
մատ - ի - ներ

մուկն — մկան
մուշումն — մուշման
նուռն — նուան
որդն — որդան

մուկ — մկան — մկներ
մրջումն — մման — ներ
նուռն — նուան — նուներ

սառն — ի — եր
սերմն — ի — եր
փուռն — փուան — փուներ

փուռն — փուան

Մխիթար, իր քերականութեան մէջ, այս դասակարգի բառերուն մասին պիտի խօսի երրորդ հոլովումին նուիրուած գլուխին մէջ (էջ 21-23), ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդաբար. սակայն, արդէն իսկ առաջին գլուխին մէջ՝ ի սեռականով խումբի օրինակներու շարքին կը դնէ նաեւ գորտ բառը, գորտի սեռականով (էջ 11):

2.- Բարբառային ձեւեր

Մխիթարի աշխարհաբարը, 1727ին, լեցուն է տակաւին բարբառային ու դաւառական բաղաձայն ձեւերով, նոյնիսկ օտարախորթ բառերով, որոնք տեղ գտած են թէ՛ քերականութեան բնագրին մէջ եւ թէ՛ մանաւանդ՝ փոքրիկ բառարանին մէջ. կը համարինք թէ հետեւեալ ցուցակը՝ մեր ընթերցողներուն ընծայէ ճշգրիտ գաղափար մը այդ իրողութեան մասին.

ազլընիկ (ազվնիկ) 22, անել — արի — արէ՛, անկարծակի, արալս, արցունքի, բալիիք, բիմ, բոկիկ, գիտցնել, գոթեմալ, գլխովի, դժարնալ, դժարցնել, եկո՛ 83, եղել — եղեցի — է՛, էւել, ըզունկ, ընկնիլ, ընձի, ըզակ, ընիմտ, քամֆ — քամֆել, քեզնիք, քըքուր-շաղ, ժած, ժածցնել, ժում, ժուռ էկօ, իրինկւան, իրինկւրնեց 80, լանցնել, լացցնել, լեզվնալ, լսալըսիլ 83, լսողկնիք, լսգար, լսէւ-նալ 53, խլիք, խոփած, ծարւընալ (ծարվնալ), ծիծաղցնել 64, կամկրուկ 84, կլայկել, կիշտանալ, կիշտացնել 64, կիշէռել, կզպաք, կշեռք, կոքսցնել, կոքնմտիլ, հանց, հաշարի, հարքիլ, հաւնեցնել 64, հիւրնդնալ, հննալ, զալատ, զալատիլ, զալիպ, զարիպ, զպնիլ, զդնիլ, զուռ, մարխ, մէգէտէ 85, մխթել, մսածախ, յուշ — յուշանալ — յուշացնել, նախշ — նախշել, շիտկել, ուռեցւորիլ 60, ուտան, չա-խու, չոքիլ — եցայ — է՛, պատնեփ, պեխեր — պեխերի — պեխերներ, պոկունք, ռինտ, ռոկվիլ, տկուր, տղակուքիւն, տաքդեղ (= պղզ-պեղ), փոշըմնիլ 60, փէշ 79, փիշել, փիշուկ:

* * *

Մխիթարի աշխարհաբարը՝ իր հնչիւնաբանական, ուղղագրական ու բառակազմական տեսակէտներով ուսումնասիրելու պահուն, մե-

ղի կը թուի որ չէ կարելի լիովին վաւերացնել վ. Աճէմեանի այն նկատողութիւնը՝ թէ Մխիթար կը ձգտի աշխարհաբարը մշակել դրաբարի հիման վրայ. նախ եւ առաջ՝ անբաւարար կը գտնենք այս վարկածին ի նպաստ թուարկուած այն սակաւ օրինակները, 1727ի քերականութենէն ու Հայկազեան բառարանի (1749ի) Ա. հատորէն քաղուած, որոնցմով ազնիւ հեղինակուհին կ'ուզէ փաստել իր այս տեսակէտը⁷⁵:

Մխիթարի նպատակն է, կը կարծենք, աշխարհաբարի ազատ ու որոշապէս անկախ ուղղութիւնը օրինաւորել, եթէ ոչ կերտելով՝ ինչեք ցայտեցնելով դրաբարէն անջատուող անոր նկարագիրը, անդրանիկ այս քերականութեամբ:

Ասով ըսել չենք ուզեր՝ թէ Մխիթարի աշխարհաբարը բոլորովին զերծ ըլլայ դրաբարի ազդեցութենէն եւ անոր դասական հոգիէն. սակայն, ինչ որ ցայտուն կը նկատենք՝ այն է թէ Դուռն ֆերակա-նութեան մէջ կան բաղաձայն տարրեր, որոնք արեւմտահայ աշխարհաբարի նոր ուղղութեան անկիւնաքարերը կրնան կազմել. այդ տարրերէն մաս մը արդէն նշեցինք վերեւ, Մխիթարի բառաթերթը եւ փոքրիկ բառարանը վերլուծելու պահուն, ընդգծելով յառաջադէմ երեւոյթներ. ուրիշ տարրեր ալ պիտի ցուցադրենք տակաւին՝ քերականական բաժնի ուսումնասիրութեամբ, մանաւանդ՝ ձեւաբանա-կան տեսակէտներով:

Դ.- ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1°) Գոյականներու մասին

ա.- Ընդհանուր գիտելիքներ

Հակառակ որ դրաբարի քերականութեան մէջ՝ ժամանակի սո-վորութեան համաձայն՝ Մխիթար տասը հոլով պիտի թուարկէ, աշխարհաբարի համար՝ գոյականի հոլովներու թիւը վեց միայն կ'աւանդէ, հետեւեալ կարգով. ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, քաջառական ու գործիական:

Յոգնակիի կազմութեան եւ յօդերու գործածութեան մասին՝ չունի առանձին տեսական բաժիններ, այլ կը գտնանայ գործնական-օրէն՝ իւրաքանչիւր տեսակէն օրինակներ հոլովելով:

Յոգնակիի նշանամասնիկ կը դնէ եր՝ միավանկ բառերուն, իսկ բաղաձայններուն համար՝ ներ:

Որոշիչ յօդերը երկու են՝ ը եւ ն, առաջինը՝ բաղաձայն գրով

75. վ. Աճէմեան, յիշ. գրծ. էջ 42:

աւարտող բառերուն, իսկ երկրորդը՝ ձայնաւորով աւարտողներուն վրայ աւելցնելիք (էջ 20-21): Անորոշ յօդի մասին չկայ ակնարկ: Բառավերջի անձայն յ տառը՝ ձայնաւորէ ետք՝ կ'իյնայ, և յօդին կամ յօդնակակերտ մասնիկին հանդիպելուն (էջ 16):

Հայցականը՝ ուղղականէն, իսկ տրականն ալ սեռականէն կը դատէ միշտ իրենց յաւելեալ որոշիչ յօդերով, նախընտրելով և որոշիչը՝ եղակի տրականին համար՝ նաեւ բաղաձայնէ ետք (էջ 21-22):

Բացառականը՝ յօդնակիին մէջ՝ միշտ յար եւ նման է իր տրականին, որոշիչ յօդով հանդերձ. իսկ եղակիին մէջ՝ միայն երկրորդ հոլովման պարագային (ու հոլովում):

Օրինակներ՝ եղակի եւ յօդնակի ձեւերով.

ուղ.	հաց — հացեր	ակուայ — ակուաներ
հյց.	հացը — հացերը	ակուան — ակուաները
սեռ.	հացի — հացերու	ակուայի — ակուաներու
տրկ.	հացին — հացերուն	ակուային — ակուաներուն
բցո.	հացէն — հացերուն	ակուայէն — ակուաներուն

բ. — Կանոնաւոր հոլովումներ

Միւթար կը ներկայացնէ կանոնաւոր հոլովումներու երեք դըլխաւոր տեսակներ, որոնք եղակիի սեռականին նշանադրով իրարմէ կը զատուին (ի, ու, ա), յօդնակիին մէջ ունենալով հասարակաց միակերպ հոլովաձեւ (ու), մեր այժմեան աշխարհաբարին նման:

Իւրաքանչիւր հոլովումին տրամադրելով մէկ գլուխ, տիպար օրինակին ներկայացումէն ետք՝ կը հոլովէ ուրիշ օրինակներ եւս, նորանոր մանրամասնութիւններ ընդգծելու համար, մատնանշելով միավանկի ու բազմավանկի, գրերու անկումի կամ հնչիւնափոխութեան զանազան պարագաներ, առանց՝ սակայն՝ տեսականօրէն մի առ մի բացատրելու տուեալ երեւոյթները:

Ահա համադրական պատկերը առաջին հոլովումի օրինակներուն.

1. Հաց - հացի - հացին - հացը - հացէն - հացով.
հացեր - հացերու - հացերուն - հացերը - հացերուն - հացերով.
Կը յաջորդեն 31 օրինակներ (էջ 10-11), որոնց շարքին՝ նաեւ աչք - աչքի, գորտ - գորտի, վերեւ արդէն մատնանշուած՝ իբրեւ աշխարհաբարի յառաջադէմ ձգտում:

2. ագարակ - ագարակի - ագարակին - եւն...
ագարակներ - ագարակներու - աներուն - աները - եւն...

Տրուած է իբր նմոյշ բաղմամբանի գոյականի, որուն կը յաջորդեն 43 օրինակներ (գոյական եւ ածական՝ խառն), որոնց շարքին՝ նաեւ աղաչանք - աղաչանքի, աղօթք - ի, անէծք - ի, աղի - աղիի, այրի -

այրիի, անկիւն - անկիւնի օրինակները (էջ 12), նոյնպէս վերեւ մատնանշուած: Այս օրինակին տակ կը տրուին նաեւ քանի մը յատուկ անուններ, ինչպէս՝ Պետրոս, Պողոս, Կիրակոս, Սիմոն, Գարրիէլ, Օհան, Նիկողոս, Յակոբ:

3. քուղթ - քաթի - քաթին - քուղթը - քաթէն - քաթով.
քաթեր - քաթերու - քաթերուն - քաթերը - եւն...

4. գետին - գետնի - գետնին - գետնը - գետնէն - գետնով.
գետններ - գետններու - ուն - գետնները - եւն...

Այս երկու տիպար ձեւերը կը տրուին միասնաբար, որոնց կը յաջորդեն 41 օրինակներ, որոնցմէ տասը հատը միավանկ են (էջ 14), իրենց շարքին ունենալով՝ գիրք - գրքի օրինակը, նմանապէս վերեւ մատնանշուած: Ինչպէս կը տեսնուի, հոս սղումի պարագաներ նկատի կ'առնուին՝ անհետացումով բառավերջի ներքին ու եւ ի հընչումներուն: Սակայն, յիշուած բաղմամբիւ օրինակներուն մէջ՝ թըլարիւնք են ուրիշ պարագաներ եւս, ուր ուրիշ ձայնաւորներ ալ կ'անհետանան կամ կը փոփոխուին, որոնց վրայ հեղինակը չի ծանուցանար առանձնապէս. կը յիշուին յատկապէս՝ բամպակ - բամպկի, բերան - բերնի, կոնակ - կոնկի, ագնիւ - ագնի, հաշիւ - հաշի, լեզու - լեզի, որոնց մասին պիտի անդրադառնանք յաջորդաբար:

5. դէգ - դիգի - դիգին - դէգը - դիգէն - դիգով.
դիգեր - դիգերու - դիգերուն - երը - երուն - երով

6. հնարագէտ - գիտի - գիտին - գէտը - գիտէն - գիտով.
հնարագիտներ - ներու - ներուն - ները - ներուն - ներով

Այս վերջին օրինակները, միավանկ ու բաղմամբանկ, կը ներկայացնեն Է-ի հնչիւնափոխութեան պարագան, 4 օրինակներով (էջ 16). շուրջ տասնեակ մը օրինակներ ալ կը գտնուին դրբոյկին բառարանին մէջ:

Եզրակացնելով, ինչպէս կը նշմարուի՝ աշխարհաբարի տիրող հոլովումն է ասիկա, որմէ Միւթար տուած է ընդամէնը 119 օրինակ: Իսկ եթէ փոքրիկ բառարանէն ալ հաւաքենք մնացեալ օրինակները՝ թիւը հարիւրներու կը բարձրանայ. միայն Ա տառի շարքերուն մէջ՝ կը գտնենք 117 ուրիշ բառեր եւս, այս միեւնոյն հոլովումին պատկանող:

Շատ ճիշտ է, ուրեմն, Միւթարի դասաւորումը՝ նախապատուութիւն տալու այս ձեւին, իբրեւ արդի հայերէնի առաջին հոլովում.

* * *

Երկրորդ հոլովումի սեռականի նշանադրն է ու. կը տրուին երեք տիպար օրինակներ, հետեւեալ կարգով.

պէս՝ տիրււտոց - տիրււտոցմէն, եւ անշուշտ՝ փուրւտոց - փուրւտոցմէն, եւն...: Բացառիկ կը նկատենք նաեւ ու երկրաբանի ոչ-անկումը՝ փուր - փուրոջ հոլովածեւին մէջ. երեւոյթ մը՝ որ ամբողջապէս հակառակ է գրաբարի օրէնքներուն:

2. Հայր - հօր - հօրն - հայրը - հօրէն - հօրով
հարեր - երու - երուն - երը - երուն - երով

Այլ օրինակներ. մայր - մօր, եղբայր - եղբօր, աղբրտիւք - տոց - տոցն - տիքը - տոցմէն - տոցմով, աստուածամայր - մօր, աստուածահայր - հօր:

Մինչ նախորդ օրինակներուն մէջ՝ բացառականներն ու դործիականները կը կազմուէին մ տառի յայտնումով (կնոջմէն, տիրււտոցմէն), հոս բացակայ է անիկա: Իսկ եթէ հօրէն ձեւը զուգահեռ է գրաբարին, դործիականը դարձեալ կ'անջատուի անկէ (հարք - հօրով): Նկատելի է նաեւ յ տառին անկումը յոգնակիին մէջ՝ դառնալով հարեր, մարեր:

3. օր - աւուր - աւուրն - օրը - օրէն - օրով
օրեր - օրերու - րուն - օրերը - րուն - րով

Հոս ամէն ինչ նման է մեր այժմեան արեւմտահայերէնին, բացի եզակիի սեռական-տրական հոլովածեւերէն. յոգնակիի բացառականն ալ դեռ կը հետեւի իր տրականին:

4. տիրուհի - ուհէ - ուհէ - ուհին - ուհիէն - ուհիով

Չունի յոգնակի: Հետեւորդ օրինակներն են՝ Սրբուհի, Վարդուհի, Ծալի: Եզակիի տրականին վրայ չունի յօդ: Ըստ նախորդ մեր տեսածներուն՝ այս բառին սեռականը պէտք էր ըլլալ Տիրուհու (գրաբար՝ տիրուհոյ): Իսկապէս զարմանալի կը թուի այս բացառիկ ձեւը՝ սեռականի է վերջաւորութեամբ, կամ ի տառին փոխարկումով է-ի:

5. Ադամ - մայ - մայ - Ադամը - յԱդամայ - մով

Հետեւորդ օրինակներն են՝ Սէթ, Քամ, Էրզրում: Շատ տարօրինակ կը թուի այս բառին գրաբարակերպ հոլովումը (բացի գործիականէն), մանաւանդ բացառականը՝ յԱդամայ, որ միակ բացառութիւնն է ցարդ մեր տեսածներուն մէջ: Առաջին հոլովումին մէջ յիշուած յատուկ անուններու շարքին կար Յակոբ, որուն սեռականը՝ Միսթարի համաձայն՝ եղաւ Յակոբի (գրաբար՝ Յակոբայ). ինչո՞ւ համար այժմ Ադամ անունը կը հոլովէ գրաբարի օրինաչափով եւ ոչ թէ աշխարհաբարի նոր ուղղութեամբ դարձնելով՝ Ադամի:

6. բաղնիք - բաղնեց - նեցն - նիքը - նեցէն - նիքով
բաղնիքներ - ներու - ուն - րը - րուն - րով

Հետեւորդ օրինակն է՝ հարսնիք - հարսնեց: Գրաբարի ազդեցութիւնն զգալի է՝ եղակիին մէջ: Բաղնիք - բաղնեց ձեւերէն անցքը՝ ա ձայնաւորի սղումով՝ բաղնիք - բաղնեց ձեւերուն, շատ ալ հասկնալի է: Յոգնակին՝ կազմուած գրաբարի անեզական ձեւերուն վրայ աւելցնելով ներ մասնիկը, աշխարհաբարի ուղղութեան համաձայն է:

7. Կիրակոսեմ - եմց - եմց - եմք

Հետեւորդ օրինակներ՝ Երեք հատ միայն. Պետրոսենք, Պօղոսենք, Մարիամենք: Չունին բացառական ու դործիական: Այսպէս կ'աւարտի զոյականներու հոլովումը:

2°) Դերանուններու մասին

Երկու կարճ դիւններու մէջ ամփոփուած են դերանուններու մասին զիտելիքները (էջ 29-36). առաջինն մէջ (Գլուխ Ե.) յարաբերական եւ անորոշ դերանուններուն կ'ակնարկէ, երկրորդով (Գլուխ Զ.) անձնական, ցուցական եւ ստացական դերանուններուն, տալով զլիաւորապէս իւրաքանչիւրին հոլովածեւերը:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

1. ով որ - օրու - օրու, ում - ով - յուսմէ - որով
որոնք - որոնց - որոնց - որոնք - որոնցմէ - որոնցմով
2. ինչ - ինչու - ինչուն - ինչը - ինչէն - ինչով
3. մէկմի - մէկմի - մէկմի - մէկմի - մէկմի - մէկմի
մէկմի - մէկմի - ինն - մին - մին - մինով
5. ամէն - ամէնուն - մուն - ամէն - ամէնէն - ամէնով

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

1. Ես - իմ - ընծի - զիս - յիսմէ - ինծմով
մեմք - մեր - մեզի - զմեզ - մէնէ - մեզմով
Դու - քոյ - քեզ, քեզի - զքեզ - քէնէ - քեզմով
դուք - ձեր - ձեզ, ձեզի - զձեզ - ձէնէ - ձեզմով
Ան - անոր - անոր - զան - անկից - անով
անոնք - անոնց - անոնց - զանոնք - անոնցմէ - անոնցմով
2. Սա - սրվոր - սրկից - սրվով⁷⁷
սրվոնք - սրվոնց - սրվոնցմէ - սրվոնցմով

77. Ուղղ. եւ Հյց. սա, սեռ. եւ տրի. սվոր, յոգնակին ալ նմանապէս նոյնաձեւ. տեղի սղութեան պատճառով զանց կ'ընենք ամբողջապէս գրել. նոյնպէս յաջորդներն ալ:

Տըվի - տվոք - տվի - տվից - տվով
տվոնք... (վերինին նման)

Նա, նվի - նվոք - նվի - նվից - նվով
նվոնք... (վերինին նման)

3. Աս - ասոք - գաս - ասկից - ասով
ասոնք - ասոնց - գասոնք - ասոնցով - ասոնցովով

Ատ - ատոք... (վերինին նման)
ատոնք... (վերինին նման)

Ինքն - իք - իքեն - գինքն - իքմե - իքմով
իքենք - իքենց - գիքենք - իքենցով - իքենցովով

4. Մերոնք - ոնք - ոնք - ոնցով - ոնցովով
Ջերոնք... (նոյնպես)

Այս քառյակը կ'աւարտի ս, դ, և դիմորոշ յօդերու մասին շատ հակիրճ հաղորդումով մը, օրինակ տալով հետեւեալ ձեւերը.

5. տունս - տունդ - տունք
ձեռքս - ձեռքդ - ձեռքն

Նկատողութիւններ Դերանուններու մասին

1.— Հնչիւնաբանական տեսակէտով ընդդէմըի է յարաբերական դերանունին եզակի սեռականին եւ տրականին ուղղադրութիւնը՝ օ տառով, այսպէս՝ օրու:

2.— Դեռ գրաբարակադմ է նոյնին տրականի մէկ ձեւը՝ ում, եւ բացառականը՝ յումմէ: Անոր հակառակ՝ շատ արդիական են մէկ-ֆանիի, մէկֆանիէն, ինչէն, ամէնուն, ամէնէն ձեւերը:

3.— Տրականները ընդհանրապէս չունին յօդ, հասկնալի պատճառով: Ամէն միշտ յօդով է:

4.— Առաջին անգամ զ նախդրի գործածութիւնը կ'որդեգրէ՝ անձնական եւ ցուցական դերանուններուն մէջ. գիս - գմեզ, գֆեզ - գձեզ, գան - գանոնք, գաս - գասոնք, գինքն - գիքենք: Մինչ նախապէս չէր ըսած նոյնիսկ գով - գորոնք, գամէնք:

5.— Ռամկաձեւ են՝ տվի - նվի, սկից - տկից - նվից, սվոնք - տվոնք - նվոնք:

6.— Զգալի է աս - ատ - ան եւ սա - տվի - նա (նվի) դերանուններուն իրարմէ զանազանելու նպատակը (ասկից - ատկից - անկից, սքլից - տվից - նվից):

7.— Հոսակ՝ ընդդէմըի են քեզի - մեզի - ձեզի տրականները, յատկապէս՝ քեզի - մեզի - ձեզի բացառականները, իրերէ յառաջագլիմ ձեւեր:

ԳՐԱՓՈՆՈԹԻՒՆ

Փակելէ առաջ աշխարհաբարի հոլովումներու մասին մեր քնննարկումը, կ'ուղենք ուրուագծել պատկերը ընդհանուր երեւոյթի մը, որ դրաբարին դուզահեռ՝ երկաթեայ օրէնքի նման կը տիրապետէ Մխիթարի աշխարհաբարին մէջ ալ. հնչիւնափոխութեան կամ դրա-փոխութեան հաստատուն երեւոյթն է արիկա - մասամբ արդէն ընդդէմաւ. եւ յաճախ ալ անուղղակիօրէն ներկայացուած՝ ուրիշ հիմնաւած. եւ յաճախ ալ անուղղակիօրէն ներկայացուած՝ ուրիշ հիմնական երեւոյթներու կարգին - որ կը յայտնուի յատկապէս գոյանական երեւոյթներու կարգին - որ կը յայտնուի յատկանշական քանի կաններու հոլովումի ընթացքին: Պիտի թուենք յատկանշական քանի մը երեւոյթներ ու պարագաներ, աւելի յստակօրէն ցուցադրելու նըմար պատակով Մխիթարի ոգին եւ ուղղութիւնը: Դժբախտաբար, փո-պատակով Մխիթարի ոգին եւ ուղղութիւնը: Դժբախտաբար, փո-քրիկ բառարանին մէջ՝ շատ հակիրճ նշումներ կան, իւրաքանչիւր բառի կողքին, յաճախ անբաւարար՝ մեր հետաքրքրութիւնը դոհա-յնելու. իսկ քերականութեան ընթացքին՝ տրուած են օրինակներու սեռականները միայն:

Միշտ ինկոդ տառեր - Ի, ՈՒ.

Կօշիկ - Կօշիկ - Կօշկներ, Կուռք - Կռքի - Կռքեր.

Երբեմն ինկոդ տառեր - Ա, Ե.

Կռնակ - Կռնկի - Կռնկներ, Դանակ - Դանկի - Դանկներ, ասեղ - ասղի - ասղներ.

Միշտ հնչիւնափոխ տառեր - Է-Ի, Ո-Օ, Ի-ՈՒ.

Դէզ - Դիզի - Դիզեր, փոր - փորու, տարի - տարու.

Երբեմն հնչիւնափոխ տառեր - Ի-Ը, ՈՒ-Ը, Ի-Է.

Ծիծ - Ծըծի - Ծըծեր, Կրունկ - Կրընկի - Կրընկներ, տիրուհի - տիրուհէ.

Հնչիւնափոխ երկրաբառներ - ՈՅ-ՈՒ, ԻԻ-Ի, ՈՒ-Ի.

Կրոյց - Կրուցի - Կրուցներ, հովիւ - հովի, լեզու - լեզի, ձու - ձի - ձեր.

Երբեմն հնչիւնափոխ երկրաբառներ - ԱՅ-Ա.

հայր - հարեր, եղբայր - աղբար:

Հոսակ նշենք եայ - է հնչիւնափոխութիւնը, օրինակ՝ քրիստոնեայ - քրիստոնէի (1727ի Քրիստոնէականէն):

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եթէ ուզենք ամփոփել մեր կատարած քննարկումը, կրնանք հաստատել՝ թէ դրաբարի զուգահեռ կարգ մը երեւոյթներու աւրնթեր, որոնք թուարկեցինք՝ անկողմնակալ եւ անաչառ մնալու նպատակով (հնչիւնաբանական երեւոյթներ, դրափոխութիւն, սովորական հոլովածեւեր), Մխիթարի աշխարհարարին մէջ կենդանի է դրաբարէն անկախ ու անջատ ընթացք մը՝ յաճախ միջին ու ժողովրդական հայերէնի ուղղութեամբ, ինչպէս մասնանշեցինք եւ ընդգծեցինք մերեւներկայացուցած մեր անդրադարձումներուն մէջ. այսպէս հոլովներու թիւին սարգումը վեցի, յոգնակակերտ զոյգ մասնիկներու տիրապետումը (եք – նեք), հոլովումի անկախ ձեւերը (Յակոբայ – Յակոբի, արծաթոյ – արծաթի, մարդոյ – մարդու, գօտւոյ – գօտու, գառին – գառան), յատկապէս՝ հոլովումի յառաջադէմ ձգտումները (աղօթից – աղօթքի, այրւոյ – այրիի, անկեան – անկիւնի, գորտան – գորտի, հարսին – հարսի, մէկֆանիի, ամէնուն, ամէնէն, քեզի – մեզի – ձեզի, քէնէ – մէնէ – ձէնէ, ատնցմէ – ստնցմէ – աննցմէ), հայցականի զ նախդրին չդոյութիւնը՝ զոյականներուն վրայ, բացառականի ի կամ յ նախդրին զեղչումը (բացառութիւն՝ յԱդամայ, յուսմէ, յիսմէ), ա ձայնաւորի տեւական սղումը՝ բազմալանկներու մէջ (բերան – բերնի, բամպակ – բամպկի), երեւոյթներ՝ որոնց վրայ կրնանք աւելցնել նոյնիսկ – որոշ վերապահումներով – ռամկօրէն ձեւերն ու դրեւակերպը (քուրքտիք, կնքտիք, տըվի – նվի, սվոնֆ – տվոնֆ – նվոնֆ, մքոնֆ – ձքոնֆ), ապա նաեւ ք տառի աւելորդ յաճախութիւնը, ժողովրդական բարբառային ասութիւնները)։ ասոնք բոլոր կը փաստեն թէ Մխիթար՝ դրաբարի վերածնունդին հեղինակն ըլլալէ առաջ՝ մեր արդի արեւմտահայ լեզուին հիմերը դրաւ, այժմէական ոգիով ու տրամադրութիւններով, նոյնիսկ կանխելով ժամանակները։

Անշուշտ մեր այս նկատողութիւնները աւելի ընդհանրական ու հաստատ հանգամանք պիտի ստանան՝ երբ ամբողջացնենք մեր ուսումնասիրութիւնը, քննարկելով նաեւ բայերու խոնարհումի դրութիւնը եւ համեմատական կշիռքի վրայ դնելով Մխիթարի աշխարհարարը՝ զինք կանխող չըջանին հետ, իրով ցուցադրելու համար անոր բերած նպաստը՝ մեր արդի լեզուի կազմութեան։

Հ. ՆԵՐՍԵՍ ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍԵԱՆ

(Շար. 1)

Résumé

L'APPORT DE L'ABBE MEKHITAR
A LA FORMATION DE LA LANGUE ARMENIENNE MODERNE

(P. NERSES DER-NERSESSIAN)

Dans une courte introduction, l'auteur présente d'abord le multiple effort que l'Abbé Mekhitar a prodigué dans l'histoire de la renaissance arménienne au XVIIe siècle. Il souligne ensuite les valeurs de la petite grammaire que M. a publiée en 1717, à Venise (pp. 149), en jetant, comme un hardi pionnier, les fondements solides de l'*ašxarhabar* (dialecte occidental de la langue arménienne moderne littéraire).

Au point de vue historique, après avoir mentionné les anciennes éditions en langue arménienne moderne, qui précèdent M. (un petit livre d'Arithmétique, publié à Marseille, en 1675, pp. 147; un grand Commentaire des Psaumes, publié à Venise, en 1687, pp. 840; et le *Thesaurus linguae armenicae* de J. Schröder, publié à Amsterdam, en 1711, pp. 570), l'auteur nous présente une longue liste des études où on parle de cette petite grammaire, en soulignant les mérites et les défauts de chacune d'elles.

A son tour, ayant à sa disposition les documents de St Lazare, les chronologies de la Congrégation Mekhitariste de Venise et, en particulier, la riche correspondance de l'abbé M. (1720-1727), il nous donne des observations intéressantes sur l'origine, la composition, la méthode, l'impression et le tirage de cette petite grammaire.

Quant à la valeur historique et littéraire de ce livre, dont il n'existe qu'un seul exemplaire à St Lazare, miraculeusement sauvé de l'incendie de 1975, et quelques autres dans le monde entier, l'auteur vient de préciser que: 1°) c'est la première grammaire du dialecte occidental de la langue arménienne moderne; 2°) c'est la première édition en langue turque, en caractères arméniens; car la composition de ce livre est en turc, que, en caractères arméniens, car la composition de ce livre est en turc, étant donné qu'il était surtout destiné aux Arméniens d'Ankara, qui ne connaissaient que le turc; 3°) que le bref appendice de 59 pages, qui suit cette grammaire, constitue le premier dictionnaire arméno-turc, avec 2000 mots environ.

L'auteur nous communique ensuite que le livret du catéchisme, aussi en langue arménienne moderne et du même format que la grammaire, publié par M. deux mois plus tard, en 1727, doit être considéré comme l'application pratique de la grammaire.

Après avoir présenté et analysé les introductions de ces deux volumes (grammaire et catéchisme), l'auteur examine, en détail, le petit vocabulaire et une série de termes grammaticaux que M., ayant emprunté à l'arabe, a introduits dans la langue turque, qui manquait de leurs correspondants; en effet, des travaux de ce genre n'étaient pas encore réalisés

en turc, que M. emploie dans sa forme originale et populaire, assez différente de l'ottoman littéraire de l'époque.

Enfin, dans une longue et minutieuse analyse linguistique, l'auteur étudie, en particulier, les questions phonétiques, orthographiques, lexicologiques et morphologiques de cette grammaire, en soulignant l'apport positif que M. a offert à la formation de la langue littéraire arménienne moderne, en s'éloignant de l'arménien classique, sur les traces de l'arménien médiéval et populaire.

L'auteur nous promet de publier, à la fin de son étude, le texte original primitif et inédit de cette grammaire, écrite d'abord par Mekhitar en 1726, complètement en arménien moderne, et dotée d'une seconde partie complémentaire, contenant des questions d'analyse logique et de syntaxe de la langue arménienne moderne occidentale, elle aussi encore inédite.

(A suivre)

L'ICONOGRAFIA DI MECHITAR

(CONTRIBUTO ALLA RITRATTISTICA VENEZIANA DEL SETTECENTO)

«L'Abate Mechitar, con la sua figura esterna era una persona simpatica e maestosa; con corporatura media, e in confronto alla statura, piuttosto piena, però non molto grassa, né magra; dotata di splendore nelle membra, armoniosamente simmetriche e graziose. Con temperamento sanguigno, misto di bilioso, che i naturalisti considerano come temperamento di nobili. L'occhio aveva uno sguardo dolce e penetrante, le guance erano di gentil aspetto e decorose, le sopracciglia curve e belle, né folte, né tenui; il colorito tra il bruno e il rosseggiante; il volto allegro e grazioso, con delle venature sottili e rosee; la voce robusta, il passo grave e distinto, la conversazione piacevole e attraente»¹.

Questo garbato ritratto è compreso nella «Vita dell'Abate Mechitar» scritta in armeno classico dall'Abate Arciv. Stefano Akontz e stampata a S. Lazzaro nel 1810². Esso costituisce l'unica descrizione letteraria dell'aspetto fisico di Mechitar. Più ricca

1. «Գերբարդոյ Հայրս մեր՝ ըստ երեւելի մարմնոյն դիտակի, էր ճոխ եւ փառացի անձամբ. միջահասակ բարձրութեամբ, եւ ըստ հասակին պայմանի՝ հարթ հաւասար լիութեամբ. ո՛չ յաւէտ յօրացեալ, եւ ո՛չ իսկ կարի նուազեալ. այլ ըստ ամենայն մասանց անդամոց բարեկալելուչ զուգադեղեցիկ կշռութեամբ աւարտահասակ եւ անձնազեղ: Ըստ քառեակ հիւթոց բարեխառնութեանց՝ արիւնային, խառն ընդ թխամաղձայնոյ, զոր բնազնինք՝ խառնուած քաջազանց կշռադատեցին: Տեսիլ դիմաց նորա՝ փոքր մի երկայնեբեւ, այլ ոչ կարի. մեծարու եւ պատկառելի: Աչք ընդ խոժոռահայեաց եւ ընդ անուշակ. ունչք դեղեցկադիր եւ վայելուչ. յօնք՝ բարեքաճեւ, ոչ թաւահոծ եւ ոչ նուազեալ. դոյն՝ ընդ թխատեսակ եւ ընդ շառագոյն. դէմք՝ զուարթադին, ունելով կարմրանիւ յակնթադոյն մանրաթել երակս սփռեալ՝ քաղցրատես եւ Վաճեյի...: Բարբառ՝ զօրաւոր, դնացք՝ ծանր եւ վսեմ, կենակցութիւն՝ խորհրդական, ախորժելի եւ յանկուցիչ: La traduzione dall'armeno è di P. Nerses Der-Nersessian.

2. S. AKONTZ, *Storia della vita dell'Abate Mechitar* (in armeno classico), Venezia - S. Lazzaro 1810, p. 285.